

AGNIESZKA MATUSIAK

Uniwersytet Wrocławski

<https://orcid.org/0000-0003-0329-1379>

Holokaust: rewitalizacja ukraińskiej pamięci? W osiemdziesiątą rocznicę wydarzeń w Babim Jarze¹

Holocaust: revitalizing Ukrainian memory? On the 80th anniversary of the events in Babi Yar

Summary: Presented text is a research reconnaissance on the Ukrainian memorial discourse on the Holocaust carried out in Babi Yar in September 1941. Author of the article focuses primarily on the period after the Revolution of Dignity, which became a turning point in Ukrainian-Jewish relations. The subject of special attention are two competitive commemorative projects that are being implemented by Memorial Museum of the Victims of Babi Yar and Memorial Holocaust Center "Babi Yar" (BYHMC).

Keywords: Holocaust, Holocaust by bullets, Babi Yar, Ukrainian History, Kyiv

Холокост: ревitalизация украинской памяти? К 80-летию событий в Бабьем Яру

Резюме: Предлагаемый текст представляет собой исследование украинского мемориального дискурса о Холокосте, проведенном в Бабьем Яру в сентябре 1941 года. Основное внимание в статье уделяется периоду после Революции Достоинства, которая стала переломным моментом в украинско-еврейских отношениях. Особого внимания заслуживают два конкурирующих мемориальных проекта: Мемориальный музей жертв Бабьего Яра и Мемориальный центр Холокоста «Бабий Яр» (BYHMC).

Ключевые слова: Холокост, Холокост от пуль, Бабий Яр, История Украины, Киев

Zagłada nie jest problemem Żydów i nie należy wyłącznie do historii narodu żydowskiego. Zagładę wymyślono i przeprowadzono w naszym nowoczesnym racjonalnym społeczeństwie, w zaawansowanym stadium jego cywilizacyjnego rozwoju, w szczytowej fazie rozkwitu naszej kultury i dlatego Zagłada jest problemem tego społeczeństwa, tej cywilizacji i tej kultury

Zygmunt Bauman²

¹ Proponowany tekst stanowi zapowiadające większą całość rozwinięcie moich badań, zaprezentowanych w monografii *Wyjść z milczenia. Dekolonialne zmagania kultury i literatury ukraińskiej XXI wieku z traumą posttotalitarną*, Wojnowice–Wrocław 2018 /2020 (rozd. *Their Story? Our Story? Holocaust*).

² Z. Bauman, *Nowoczesność i Zagłada*, przeł. T. Kunz, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2009, s. 13.

Droga do prawdziwego, a nie zafałszowanego braterstwa prowadzi nie poprzez zaparcie się samego siebie, lecz poprzez poznanie siebie. Nie wyrzekać się siebie, lecz pozostawać wiernym sobie i szanować innych. Żydzi mają prawo do tego, aby być Żydami, Ukraińcy mają prawo być Ukraińcami, w pełnym i głębokim a nie formalnym znaczeniu tych słów. Niech Żydzi poznają swoją historię, kulturę i język i niech będą z nich dumni. Niech Ukraińcy poznają swoją historię, kulturę i język i niech szczytą się nimi. Niech jedni poznają historię i kulturę drugich, historię i kulturę innych narodów, niech umieją cenić siebie i innych jako swoich braci.

Iwan Dziuba³

Histeria wokół przeszłości wciąż trwa, przeszłość to ulubiona guma do żucia intelektualistów, historyków, pisarzy, akademików, polityków i mediów.

Dubravka Ugresić⁴

Współczesny widok miejsca rozstrzeliwań w Babim Jarze,
foto. Agnieszka Matusiak (2021)

Historia relacji Żydów i Ukraińców sięga swoimi korzeniami do najodleglejszej przeszłości, właściwie do czasów jeszcze Rusi Kijowskiej i jej skomplikowanych losów, pełnych dramatycznych skutków nacyjno- i tożsamościotwórczych. Oba narody w trakcie swego historycznego istnienia wypracowały odmienne modele

³ I. Dziuba, *W dwudziestą piątą rocznicę masowych rozstrzeliwań w Babim Jarze (przemówienie wygłoszone w Babim Jarze 29 marca 1966 roku)*, „Zustrićzi” 1999, nr 5, s. 115.

⁴ D. Ugresić, *Nowi barbarzyńcy*, przeł. D.J. Ćirlić, „Gazeta Wyborcza” nr 110, 12–13.05.2007.

przetrwania. Żydzi, jak zauważył Myrośław Marynowycz — znany i ceniony ukraiński intelektualista, członek ukraińskiej Grupy Helsińskiej, wieloletni więzień sowieckich łagrów, gorący orędownik dialogu ukraińsko-żydowskiego (w dużej mierze pod wpływem spotkanych w GUŁAG-u żydowskich dysydentów) — walczyli o zachowanie swojej tożsamości żyjąc w rozproszeniu, wśród obcego sobie żywiołu narodowego. Ukraińcy — na własnej ziemi⁵. Logika jednego modelu nie wypływa z logiki drugiego modelu. W tym tkwi źródło wszelkich nieporozumień. Egzystencja wśród obcych i często zantagonizowanych pomiędzy sobą grup narodowych stawiała Żydów przed trudnym imperatywem: bezbłędnie określić silniejszego. Przetwanie, rzecz jasna w granicach zakreślonych przez silniejszego, mogło zagwarantować Żydom jedynie orientowanie się na interesy strony silniejszej (narodu, grupy politycznej itp.). To, że Ukraińcy w ciągu wieków swojej historii częściej byli stroną słabszą, doprowadziło do tego, iż w powszechnej świadomości utrwalił się stereotyp o wrogim nastawieniu Żydów do ukraińskich interesów narodowych. Nieliczne okresy, kiedy Ukraińcy na krótko zyskiwali przewagę i byli wspierani przez Żydów, tylko potwierdzają tę regułę⁶.

Na skomplikowaną istotę stosunków ukraińsko-żydowskich zwracał uwagę również inny ważny orędownik porozumienia Ukraińców i Żydów, Bohdan Osadczyk, który konstatował:

Przetwanie narodu ukraińskiego ma niewątpliwie wspólne elementy z przetrwaniem narodu żydowskiego. W ciągu wieków obydwie społeczności znajdowały się w stanie dyskryminacji i upośledzenia. Jednakże nigdy nie występowało całkowite podobieństwo tych procesów, a zatem nie było również harmonijnego współdziałania na rzecz uwolnienia się spod obcej dominacji lub emancypacji. [...] Dla Żydów w warunkach diaspory sprawą życia i śmierci była sztuka balansowania między prawdziwą lub pozorną asymilacją oraz zachowaniem tożsamości etniczno-kulturowej. Elity żydowskie, a wraz z nimi szersze rzesze ludności, zadanie to mogły rozwiązać tylko za cenę maksymalnej lojalności wobec porządku prawnego w państwach osiedlenia. [...] Czyniło to niemożliwym współdziałanie z narodami uciskanymi. Był to mechanizm prowadzący do rusyfikacji Żydów w imperium carskim, germanizacji w Niemczech i Austrii oraz madziaryzacji na Węgrzech lub polonizacji w Polsce. Dla Ukrainy, podobnie jak dla wielu narodów „niepaństwowych”, rezultat tych procesów był katastrofalny. Większość Żydów zamieszkujących

⁵ Пор. М. Маринович, «Всесвіт за колючим дротом» (Спогади та роздуми дисидента), видавництво Українського католицького університету, Львів 2016; Й. Зісельс, *Українські та єврейські дисиденти: від спільної боротьби до самореалізації в національних державах*, <https://uinp.gov.ua/informaciyini-materialy/dopovidy/konferenciya-ugs/ukrayinski-ta-yevreyski-dysydynty-vid-spilnoyi-borotby-do-samorealizaciyi-v-nacionalnyh-derzhavah> [12.05.2018]; „Господи, Ти відкриєш уста мої...”. Йосиф Зісельс у розмовах з Ізою Хруслинською, Дух і Літера, Київ 2017; Ю. Скіра, *Покликани: Монахи Студійського Уставу та Голокост*, Дух і Літера, Київ 2019.

⁶ М. Marynowycz, *Próba określenia wzajemnych interesów*, „Zustriची”... s. 15.

etnograficzne terytorium Ukrainy opowiedziała się kulturowo i językowo po stronie poszczególnych władz państwowych, ignorując kulturę i język narodu podbitego⁷.

W dalszej części swojego wywodu Osadczuk słusznie przypomina, że to właśnie z ziem etnograficznie ukraińskich wywodzi się chasydyzm, to na tym obszarze działało też wielu znanych cadyków, do których grobów do dziś pielgrzymują rzesze ich wyznawców z całego świata⁸. Z obszaru Ukrainy pochodziło też wielu znaczących polityków różnych opcji, jak choćby Lew Trocki czy Karol Radek, ale także późniejsza premier Izraela Golda Mair. Z ziemi ukraińskiej wyszli również wybitni i znaczący dla innych kultur twórcy, tacy jak na przykład Izaak Babel, Ilja Erenburg, Joseph Roth, Paul Celan, Kosa Asländer, Bruno Schulz, Julian Strykowski czy Władimir Horowitz.

Totalitaryzm zaostrzył negatywny kontekst relacji między oboma narodami. Jak trafnie zauważył wybitny dysydent ukraiński, należący, podobnie jak cytowany na początku Iwan Dziuba, do pokolenia *sześćdziesiątników* — Jewhen Swerstiuk, dla obu stron była to

epoka rozkwitu stereotypów zapisanych w podświadomości. Składają się nie obrazy i wrażenia już przeżyte i niby zapomniane. Nigdy nie ujrzały one światła dziennego, nie były przedmiotem badań. Od samego początku stanowiły tajemnicę. Jest w nich coś wstydliwego — wstydlawy egocentryzm, który skrywa swe oblicze. [...] Gdy mówimy o stosunkach ukraińsko-rosyjskich czy też ukraińsko-polskich, mamy do czynienia z relacją naród a państwo-kolonizator. Lecz co się kryje pod pojęciem stosunków ukraińsko-izraelskich, skoro mamy do czynienia z narodami pozbawionymi państwowości, które nigdy nie były podmiotem historii i w zasadzie nie kształtowały swych stosunków, a bardzo często nawet nie uświadamiały sobie, że siła obca determinuje a niekiedy nawet planuje i kontroluje owe stosunki?⁹.

W kontekście opinii przywołanych powyżej intelektualistów, odgrywających kluczową rolę w ukraińskich debatach tożsamościowych, których potwierdzenie można odnaleźć również w myśli cenionego emigracyjnego historyka Iwana Łysaka-Rudnyckiego — jednego z pionierów i najprzenikliwszych dwudziestowiecznych badaczy relacji ukraińsko-żydowskich, jak też o pokolenie młodszego kontynuatora jego dzieła

⁷ B. Osadczuk, *Curesy i cymesy*, „Zustriczi”..., s. 29.

⁸ Zob. M. Wodziński, *Chasydyzm. Atlas historyczny*, oprac. kart. W. Spallek, Austeria, Kraków–Budapeszt–Syrakuzy 2019.

⁹ J. Swerstiuk, *W egipskiej niewoli zobojętnienia* — przemówienie wygłoszone w ramach konferencji *Problemy stosunków ukraińsko-żydowskich*, odbywającej się w Kijowie w dniach 7–8 czerwca 1991 roku. Cyt. za: „Zustriczi”..., s. 19 i 21–22.

Jarosława Hrycaka (profesora Uniwersytetu im. Iwana Franki i Ukraińskiego Uniwersytetu Katolickiego we Lwowie), widać, że świadomość ukraińska stuleciami była zdominowana przez negatywny stereotyp Żyda, który na ziemiach należących niegdyś do Imperium Rosyjskiego był w niemałej mierze pokłosiem antysemitki polityki caratu, a na terenach wchodzących w skład Rzeczypospolitej kojarzony był z zarządcą wielkich ziemskich kresowych majątków polskich magnatów (czyli jako przedłużenie imperialnej władzy kolonizatora) czy też karczmarsza i lichwiarza wyzyskującego ukraińskiego chłopca. *Nota bene*, owe nieprzyjazne relacje ludności ruskiej i żydowskiej stały się podstawą pogromów żydowskich w czasach wojen Bohdana Chmielnickiego w latach 1648–1657 i podczas Hajdamaczyzny w 1768 roku. Agresja Ukraińców wobec Żydów kolejny raz dała znać o sobie wyjątkowo dramatycznie także w XX wieku: w czasie wojny domowej w latach 1918–1920 oraz podczas II wojny światowej jako pokłosie dążeń narodowyzwoleńczych OUN¹⁰. Na kontaktach ukraińsko-żydowskich kładły się też cieniem wojenne antysemitki pogromy urządzone w miastach po opuszczeniu ich przez wojska radzieckie, uciekające w 1941 roku przed nacierającą armią niemiecką¹¹. Aczkolwiek, gwoli sprawiedliwości, przypomnieć należy również o działalności metropolity Kościoła greckokatolickiego w latach 1900–1944 Andrija Szeptyckiego, który z narażeniem własnego życia ratował ludność żydowską¹², czy też o ludności cywilnej etnicznie ukraińskiej udzielającej schronienia Żydom, choć ta, podobnie

¹⁰ Historyczne źródła antagonizmów ukraińsko-żydowskich obszernie omawiają prace: P. Potichny, H. Aster (red.), *Ukrainian-Jewish Relation in Historical Perspective*, Canadian Institute of Ukrainian Studies, Edmonton 1990; В. Деревінський, *Ставлення ОУН(б) і УПА до сусідніх народів та національних меншин*, Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Київ 2006; П.Р. Магочій, Й. Петровський-Штерн, *Євреї та українці: тисячоліття співіснування*, Видавництво Валерія Падыка, Ужгород 2016.

¹¹ Zob. Я. Грицак, *Українці в антисемітських акціях під час Другої світової війни*, „Незалежний культурологічний часопис «І»” 1996, ч. 8, <http://ju.org.ua/ru/publicism/392.html> [12.05.2018]; M. Carynyk, *Foes of our rebirth: UkrainiannationalistdiscussionsaboutJews, 1929–1947*, „NationalitiesPapers” 39, 2001, nr 3, s. 315–352; J.-P. Himka, *Debates in Ukraine over national involvement in the Holocaust, 2004–2008*, tamże, s. 353–370; W. Mędykowski, *W cieniu gigantów. Pogromy Żydów w 1941 roku w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej: kontekst historyczny, społeczny i kulturowy*, Rozpisani.pl, Warszawa 2012, s. 164–182 i n.

¹² Literatura przedmiotu na ten temat jest bogata. Tutaj przywołuję jedynie kilka ciekawszych prac, w których znajduje się obszerna wielojęzyczna bibliografia. Zob. np. *Sheptyts'kyi and Jewish during World War II*, w: P.P. Magocsi, A. Krawchuk (red.), *Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi*, Canadian Institute of Ukrainian Studies, Edmonton 1989; S. Redlich, *Moralność i rzeczywistość: metropolita Andrija Szeptycki i Żydzi w czasach Holokaustu i II wojny światowej*, przeł. D. Urbanek, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2008, nr 4, s. 241–259; J.-P. Himka, *Metropolitan Andrei Sheptytsky and the Holocaust*, „Polin. Studies in Polish Jewry” 2014, nr 26, s. 237–259. O innych przypadkach ratowania ludności żydowskiej przez Ukraińców zob. Я. Суспенський, *Справжні герої*, Україна, Київ 1993.

jak w innych okupowanych krajach Środkowo-Wschodniej Europy, należała do zdecydowanej mniejszości¹³.

W świetle powyższego, być może lepiej jest zrozumieć dlaczego ukraińska pamięć o doświadczeniu Holokaustu nigdy, ani za czasów radzieckich, ani w dobie niezależności po 1991 roku, nie znalazła się w epicentrum ukraińskich dyskusji społeczno-kulturowych, poświęconych kwestiom tożsamościowym¹⁴. W okresie przynależności Ukrainy do Związku Radzieckiego przyczyną nieobecności Holocaustu w dyskursie tożsamościowym była określona polityka memorialna prowadzona przez władzę radziecką, która, stanowiąc jeden z filarów wzmacniania po II wojnie światowej sowieckiej tożsamości, gloryfikowała fundacyjny mit zwycięskiej wojny ojczyźnianej wielkiego narodu radzieckiego zunifikowanego pod względem tożsamościowym i narodowościowym. W związku z tym władza usuwała z pola widzenia obywateli ZSRR wszystkie te kwestie, które mogłyby nadszarpnąć bądź zakwestionować ów ponadnarodowy monolit. Stąd akcentowanie Holocaustu było w tym aspekcie wyjątkowo „niewygodne” dla Moskwy. Dlatego też niemalże do czasów *pieriestrojki* radziecka historiografia, mimo okazałych badań na temat II wojny światowej, ignorowała zagładę żydowską na terenach wchodzących w skład Związku Radzieckiego. I mimo istnienia w aktach Państwowej Nadzwyczajnej Komisji do Spraw Ustalenia i Badania Zbrodni Najeźdźców Niemiecko-Faszystowskich¹⁵ niepodważalnych dowodów na nazistowskie ludobójstwo poszczególnych grup etnicznych na okupowanych przez najeźdźców obszarach (dowody te były poparte również ustaleniami Żydowskiego Komitetu Antyfaszystowskiego)¹⁶,

¹³ Zob. T. Snyder, *Skrwawione ziemie. Europa między Stalinem a Hitlerem*, przeł. B. Pietrzyk, Świat Książki, Warszawa 2015.

¹⁴ Por. A. Podolski, *Spoleczeństwo ukraińskie a pamięć o Holokaucie — próba analizy wybranych aspektów*, w: *Praca z „trudną pamięcią” w społecznościach lokalnych. Polsko-ukraińska wymiana doświadczeń*, materiały seminaryjne, Ośrodek „Brama Grodzka-Teatr NN” i Stowarzyszenie Panorama Kultur, Lublin 2010, s. 26–35 i A. Portnow, *Czy Ukraina jest gotowa wydorosnąć? Spostrzeżenia na temat Holocaustu w polityce i pamięci historycznej*, tamże, s. 36–39.

¹⁵ Pełna nazwa komisji brzmiała: Państwowa Nadzwyczajna Komisja do Spraw Ustalenia i Badania Zbrodni Najeźdźców Niemiecko-Faszystowskich i ich Wspólników oraz Strat Wyrządzonych Obywatelom, Kołchozom, Organizacjom Społecznym, Przedsiębiorstwom Państwowym i Instytucjom ZSRR — A.M.

¹⁶ Najważniejszą publikacją Komitetu była *Czarna księga* referująca szczegółowo zbrodnie hitlerowskie na ludności żydowskiej w Europie Wschodniej. Oficjalne prace nad nią rozpoczęto w 1943 roku, a przewodniczącymi komitetu redakcyjnego byli Ilja Erenburg i Wasilij Grossman. W zamyśle władz ZSRR *Księga* miała być jednym z głównych dokumentów w procesach norymberskich. Jednak w 1946 roku prace nad nią wstrzymano, zarzucając jej podkopywanie dogmatów patriotyzmu radzieckiego poprzez „zafałszowanie obrazu niemieckiego faszyzmu”. W czerwcu 1947 roku mimo licznych uwag cenzury udało się doprowadzić do druku książki. Jednak w sierpniu ostatecznie wycofano publikację z drukarni. Stalin swoją decyzję uzasadniał tym, że Żydzi nie byli jedynymi, którzy cierpieli pod okupacją niemiecką

historiografowie radzieccy, realizując wytyczne partyjne, uporczywie i konsekwentnie wpisywali Holokaust w ogólny kontekst zbrodni faszystowskich przeciwko narodowi radzieckiemu, określając ofiary uniwersalizującymi eufemizmami jako „ludność cywilna”, „ludność radziecka” czy najczęściej właśnie jako „naród radziecki”.

Powojenna radziecka amnezja holokaustowa wiązała się również z chęcią zatuszowania stalinowskich antysemitycznych czystek dokonanych w pierwszym dziesięcioleciu powojnia pod hasłem „walki z kosmopolityzmem i wpływami zachodnimi” oraz „walki z syjonizmem”, dla której bezpośrednim impulsem było powstanie państwa Izrael¹⁷.

Inną przyczyną niewspominania o Holocauście w dobie ZSRR była także dotkliwa „skaza na honorze” narodu radzieckiego (zakłócająca lansowany przez Moskwę krystaliczny cierpiętniczy wizerunek narodu radzieckiego jako ofiary), jaką okazała się kolaboracja członków narodów wchodzących w skład Związku Radzieckiego (głównie rosyjskiego, by wspomnieć chociażby o Rosyjskiej Armii Wyzwoleńczej gen. Własowa¹⁸, nie mówiąc już o samym Pakcie Ribbentrop-Mołotow czy też *Traktacie o granicach i przyjaźni III Rzeszy-ZSRR*, podpisanym 28 września 1939 roku po kapitulacji Warszawy) z niemieckim okupantem¹⁹, który na podbitych ziemiach — szerząc wraz z terrorem zintensyfikowaną antysemityczną propagandę, aby zminimalizować własną winę — wykorzystywał dla swoich eksterminacyjnych celów społeczne i kulturowe relacje rozgrywające się na gruncie etnicznym wśród miejscowej ludności. Nie inaczej było i na Ukrainie, gdzie Niemcy świadomie podsycali negatywne nastawienie Ukraińców do ludności żydowskiej.

Natomiast niezależna Ukraina w zakresie holokaustowej polityki memorialnej okazała się spadkobierczynią ZSRR²⁰. Nie zmienił

i bytoby błędem, gdyby jakoś szczególnie podkreślać tylko ich los. Finalnie *Księga* została opublikowana w Stanach Zjednoczonych dzięki poparciu międzynarodowych środowisk żydowskich. Zob. A. Lustiger, *Das Schwarzbuch. Der Genozid an den sowjetischen*, Rowohlt, Reinbek 1994.

¹⁷ Zob. A. Lustiger, *Czerwona księga. Stalin i Żydzi*, przeł. E. Kaźmierczak, W. Leder, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 2004; J. Rapoport, *Ostatnia zbrodnia Stalina. 1953: Spisek lekarzy kremlońskich*, przeł. D. Wieczorek, Erica, Warszawa 2011; T. Snyder, *Stalinowski antysemityzm*, w: tegoż, *Skrwawione ziemie...*, s. 367–407.

¹⁸ Zob. E. Андреева, *Генерал Власов и Русское Освободительное Движение*, Overseas Publications Interchange Ltd., London 1990.

¹⁹ W znacznej mierze właśnie z tego powodu w *Czarnej księdze* nie znalazły się wszystkie materiały Żydowskiego Komitetu Antyfaszystowskiego. Spośród pominiętych sześciu tysięcy stron już po rozpadzie ZSRR wybrano 93 relacje świadków i opublikowano jako *Nieznaną „Czarną księgę”*. Zob. И. Альтман (red.), *Неизвестная „Черная книга”*. Материалы к „Черной книге” под редакцией В. Гроссмана и И. Эренбурга, АСФ: CORPUS, Москва 2015.

²⁰ Zob. А. Подольський, *Українське суспільство і пам’ять про Голокост: спроба аналізу деяких аспектів*, „Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі” 2009, nr 1 (5), s. 47–59. J.-P. Himka, *The*

tego faktu, że już w 1991 roku pierwszy prezydent niezależnej Ukrainy Leonid Krawczuk publicznie dał czytelny sygnał do otwarcia nowej karty w dialogu ukraińsko-żydowskim, który to został wzmocniony jego przemówieniem w Knesecie w roku 1993, podczas którego przeprosił w imieniu narodu ukraińskiego naród żydowski za działalność tych Ukraińców, którzy kolaborowali z hitlerowskim okupantem w działaniach holokaustowych na ziemiach ukraińskich²¹.

Owo obciążające sowieckie dziedzictwo, które zdominowało zwłaszcza centrum i wschód Ukrainy, hołubiło tożsamościowo w dalszym ciągu sowiecki mit wielkiej wojny ojczyźnianej, tym samym kultywując amnezję doświadczenia o Holocauście. Natomiast zachód kraju, ze względu na historyczne uwarunkowania mocniej zakorzeniony w tradycji narodowościowej (jako spadkobierca ustroju konstytucyjnego monarchii habsburskiej), podjął się wysiłku zbudowania rdzenia tożsamościowego na czynniku etnocentrycznym, wypracowanym w XIX wieku i przypieczętowanym koncepcją dziejów Ukrainy autorstwa Mychajły Hruszewskiego, w myśl której Żyd wciąż postrzegany był jako Inny = Obcy (nie tylko pod względem etnicznym, lecz także społecznym, edukacyjnym, kulturowym, religijnym i psychologicznym). Anatolij Podolski, dyrektor Ukraińskiego Centrum Studiów nad Holokaustem w Kijowie, wielokrotnie w swoich wypowiedziach piętnował trwanie w dobie posowieckiej braku zrozumienia przez Ukraińców, że żydowskość to również część własnej historii Ukrainy, a Holokaust to nie „ich”, Żydów, historia i tragedia, lecz wspólne doświadczenie ukraińsko-żydowskie²². Preferowana monoetniczna tendencja tożsamościowotwórcza nie sprzyjała po 1991 roku podjęciu debaty o udziale ludności pochodzenia żydowskiego w konstruowaniu ukraińkości. Tym

Reception of the Holocaust in Postcommunist Ukraine, w: J.-P. Himka, J. Michlic (red.), *Bringing the Dark Past the Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*, University of Nebraska Press, Lincoln 2013, s. 626–661; A. Медведовська, *Голокост в Україні в суспільній думці кінця XX – початку XXI ст.* Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, Дніпро 2016 (komputeropis); A. Portnov, *The Holocaust in the Public Discourse of Post-Soviet Ukraine*, w: J. Fedor, M. Kangaspuro, J. Lassila, T. Zhurzenko (red.), *War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus*, Palgrave Macmillan Memory Studies 2017, s. 347–370 (publikacja zawiera obszerną anglojęzyczną literaturę przedmiotu — A. M.); Г. Касьянов, *Історична політика і пам'ять про Голокост. „Нова Європа” та Україна*, w: А. Подольський, С. Осипчук (red.), *Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти (Вибрані доповіді IX і X круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту)*, Український центр вивчення історії Голокосту, Київ 2018, s. 86–105 oraz *Ukrainians and Jews. Interview with Leonid Finberg*, w: V. Yermolenko (red.) *Ukraine in Histories and Stories Essays by Ukrainian Intellectuals*, Kyiv 2019, s. 253–271.

²¹ Por. <https://uamoderna.com/shafka-dok/journal-ukraine-izrael> [1.07.2021].

²² А. Подольський, *Українське суспільство...*

bardziej, że w działaniach budujących postsowiecką świadomość narodową, zwłaszcza po pomarańczowej rewolucji, na pierwszy plan wysunięto Wielki Głód (Hołodomor), traktując go jako fundamentalny czynnik, który w sposób jednoznaczny pozwoli wyróżnić się Ukraińcom narodowościowo ze zhomogenizowanej „wielkiej rodziny narodu radzieckiego” oraz jednocześnie podkreślić represyjny i kolonialny charakter statusu Ukrainy w ramach Związku Radzieckiego. Niemala liczba ukraińskich historyków zaczęła rozpatrywać Hołodomor w kategoriach genocydu, nadając mu nawet miano ukraińskiego Holocaustu²³. Podejście to sprowokowało swoistą „wojnę pamięci”, w której ukraiński i żydowski paradygmat „wiecznej ofiary” zaczęły ze sobą konkurować²⁴. Niestety, i w tym aspekcie odżyły historyczne ukraińskie uprzedzenia — podnoszono kwestię przyczynienia się do głodu z lat 1932–1933 żydowskich członków partii bolszewickiej, a zwłaszcza tych należących do partyjnego establishmentu, jak np. Nazar Kaganowicz²⁵. Być może zadziałał w tym aspekcie psychologiczny mechanizm obronny, który pozwolił usunąć w cień winę Ukraińców wobec własnego narodu przy wprowadzaniu w czyn mechanizmów egzekwujących politykę Wielkiego Głodu²⁶.

²³ *Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*, t. 1–4, uporząd. Ю. Мицик, Києво-Могилянська академія, Київ 2003–2007.

²⁴ Jak podkreślają historycy, czytelnym znakiem owych zmagani jest zauważalna tendencja do podawania coraz to większej liczby ofiar Hołodomoru, która *de facto* jest trudna do ustalenia, albowiem wciąż nie są dostępne wszystkie materiały znajdujące się w rosyjskich archiwach. Te zaś, które istnieją, wymagają ostrożności ze względu na fałszerstwa władzy sowieckiej, która pragnęła zatuszować realną liczbę ofiar. Zob. С. Кульчицький, *Голодомор в Україні й український Голокост*, „Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі: Науковий часопис Українського центру вивчення історії Голокосту” 2008, nr 1 (3), <https://en.calameo.com/books/0052737126c7fa071de65> [12.05.2018]. Zob. również: В. Ільбе, *Змагання жертв*, „Критика” 2006, nr 5, <https://krytyka.com/ua/articles/zmahannya-zhertv> [11.05.2018]; Я. Грицак, *Голодомор і Голокост: виклики колективній пам'яті*, w: tegoż, *Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад*, Критика, Київ 2011, s. 251–260.

²⁵ Nazar Kaganowicz ponownie zapisał się w pamięci Ukraińców wyjątkowo niechlubnie w 1947 roku, będąc Sekretarzem Generalnym KC KPU, czyli w czasie, kiedy Ukraina Zachodnia przeżywała brutalną rozprawę władzy sowieckiej z UPA.

²⁶ Uważam, że brak studiów w tym aspekcie zarówno na gruncie ukraińskiego, jak i zagranicznego ukrainoznawstwa jest warunkowany anhelizmem właściwym ukraińskiemu dyskursowi tożsamościowemu (zarówno nowoczesnemu, jak i ponowoczesnemu), „rozgrzeszającemu” Ukraińców z poczucia winy i konieczności krutycznego, oddającego dań sprawiedliwości, przedefiniowania tożsamościowej myśli o wzięciu odpowiedzialności za własne historyczne przewinienia. Jak pisałam w książce *Wyjść z milczenia...*, ten aspekt tożsamości ukraińskiej wymaga podjęcia wieloaspektowych badań, łączących studia z zakresu historii, kultury oraz przede wszystkim psychologii społecznej, które zastosowane w horyzoncie transdyscyplinarnym pozwoliłyby rzucić nowe światło na kulturowaną przez Ukraińców strategię niewinnych ofiar historii i stawianie swojego cierpienia ponad cierpienie innych. Inspirujące w tym kontekście mogłyby być badania prowadzone przez Marka Bilczewskiego w odniesieniu do polskiej tożsamości narodowo-kulturowej. Por. np. tegoż, *(Nie)pamięć zbiorowa Polaków jako skuteczna regulacja emocji*, „Teksty Drugie” 2016, nr 6, s. 63 i in.

Kijowski Euromajdan oraz trwająca wojna na Donbasie stały się impulsem powolnego ewoluowania na rzecz traktowania Holokaustu jako doświadczenia nie „zewnętrznego”, lecz integralnie powiązanego z ukraińską historią i pamięcią o II wojnie światowej. Niebagatelny wkład w tym aspekcie mają ukraińskie organizacje pozarządowe, zbudowane na bazie ludności ukraińskiego żydowskiego pochodzenia, które — wspierane przez rodzimych i zagranicznych prywatnych darczyńców — wzięły na siebie trud zarówno badań naukowych, jak i edukowania społeczeństwa ukraińskiego w zakresie kształtowania pamięci o ukraińskim doświadczeniu Zagłady²⁷. Również środowisko akademickie, wspierane aktywnie przez badaczy z diaspory ukraińskiej w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie²⁸, aktywnie włączyło się do tego procesu, nie tylko otwierając nowe pola badawcze²⁹, lecz

²⁷ Zob. np. A. Подольський, *Пам'ять про жертви Голокосту — як один з чинників єврейської ідентичності в Україні*, w: *Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства*, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, Київ 2014, s.344–360; O. Войтенко (red.), *Біль пам'яті: навчально-методичний посібник до виставки „Голокост від куль: масовий розстріл євреїв в Україні у 1941–1944 рр.*, ТОВ „Майстер книг”, Київ 2011; *Бабин Яр: пам'ять на тлі історії. Путівник для вчителя*, Київ 2018. O trwających oraz zakończonych projektach edukacyjnych poświęconych Holokaustowi można znaleźć wyczerpujące informacje na stronach kijowskiego Ukraińskiego Centrum Studiów nad Holokaustem: http://www.holocaust.kiev.ua/Other/details/other_put_vchit?objId=16; <https://ipiend.gov.ua/struktura/tsentry/tsentr-ievrejskoi-istorii-i-kultury/> albo też Centrum Studiów nad Holokaustem „TKUMA” w Dniprze: <http://tkuma.dp.ua/ua/obrazovanie>.

²⁸ Zob. Н. Федущак: *«Наші історії неповні одна без одної»*, — так говорить девіз УЄ. Розмовляв Петро Долганов, <https://uamoderna.com/pdl-min/nataliya-fedushhak-nashi-istorii-nepovni-odna-bez-odnoi-tak-glasit-deviz-uje> [1.07.2021].

²⁹ Por. П.Р. Магочій, Й. Петровський-Штерн...; В. Гриневич, П.-П. Магочій (red.), *Бабин Яр. Історія і пам'ять*, Дух і Літера, Київ 2016. Do jednych z najjaskrawszych debat holokaustowych, które odbyły się w dobie ukraińskiej niezależności należała dyskusja zamieszczona na łamach czasopisma „Крытыка” w 2005 roku (nr 5). Udział w niej wzięli Sofia Hraczowa, Jarosław Hrycak, Żanna Kowba, Jean-Paul Himka, Marko Carynnyk. Osią napędową debaty był tekst pierwszej z wymienionych badaczek, która podjęła szereg kwestii pomijanych milczeniem lub „nadto usprawiedliwianych” przez ukraińską historiografię z zakresu stosunków ukraińsko-żydowskich, w tym m.in. świadka Holokaustu oraz potrzeby uświadomienia sobie przez Ukraińców własnej odpowiedzialności za udział w żydowskich pogromach. Hraczowa wysunęła też wiele przekonujących hipotez a propos przyczyn takiego stanu rzeczy. Zob. С. Грачова, *Вони жили середнас?*, „Критика” 2005, cz. 4, s. 22–26. Do dziś nie cichną też w środowisku ukraińskich historyków liczne polemiki z badaniami kanadyjskiego profesora historii Jean-Paula Himki poruszającego w sposób krytyczny w swoich pracach trudne i bolesne kwestie relacji ukraińsko-żydowskich, które idą zdecydowanie w poprzek dyskursu historycznego badaczy z Ukrainy. Zob. J.-P. Himka, *Ukrainians, Jews and the Holocaust: Divergent Memories*, Heritage Press, Saskatoon 2009 oraz P. Сербин, *Про український геноцид. Лемкіна та химкіянську діалектику*, „Критика”, серпень 2012, <https://krytyka.com/ua/articles/pro-ukrayinskyu-henotsyd-lemkina-ta-khymkiyansku-diyalektiku> [11.05.2018]; I-П. Химка, *Міти національної консолідації, Голодомор і Голокост: відповідь Романові Сербину*, „Критика”, серпень 2012, <https://krytyka.com/ua/articles/mity-natsionalnoyi-konsolidatsiyi-holodomor-i-holokost-vidpovid-romanovi-serbynu> [11.05.2018]; *Рецепція Голокосту в постоуністичній Україні*, <http://uamoderna.com/md/223-223> [30.05.2017]. Por. też: Ж. Ковба, *Людність у безодні пекла: поведінка місцевого населення Галичини у роки «остаточного*

także wprowadzając do uniwersyteckich programów nauczania kursy poświęcone Holokaustowi³⁰.

Aleja Żalu. W tle odnalezione macewy z niegdysiejszego łukianowskiego Cmentarza Żydowskiego, foto. Agnieszka Matusiak (2021)

*розв'язання єврейського питання», Дух і Літера, Київ 2009. Jednakże refleksja naukowa podobna do tej zawartej w pracach Himki czy Hraczowej należy w studiach ukraińskich wciąż do zdecydowanej mniejszości. Brakuje także szerszych studiów w stylu nie tylko publikacji Jana Tomasza Grossa, by pozostać przy polskojęzycznych studiach holokaustowych, ale również multi- i interdyscyplinarnych systemowych badań stanowiących efekt ożywych inspiracji takich autorów, jak choćby: Barbara Engelking, Jan Grabowski, Anna Bikont, Jacek Leociak, Łukasz Krzyżanowski, Marek Zalewski, Anna Kłys, Joanna Tokarska-Bakir, Grzegorz Niziołek, Michał Tryczyk, Roma Sendyka, Justyna Tobiaszewska. Por. też: *Powojnie: historia społeczności żydowskiej w Polsce po 1945 roku — materiały edukacyjne. Bibliografia*, Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN, https://www.polin.pl/pl/system/files/attachments/bibliografia_do_materialow_educacyjnych_powojnie_0.pdf [11.05.2018] oraz *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. 1–4, Warszawa 2018–2019. O najnowszych trendach w ukraińskich studiach nad Holokaustem zob. A. Подольський, *Українські академічні студії з історії Голокосту: нові теоретичні тенденції і політичні підтексти*, w: *Розвиток і взаємодія єврейських громад на європейському просторі: монографія*, НАН України, Київ 2017, s. 442–460.*

³⁰ Zob. np. M. Тяглий, *Голокост в Україні*, <https://www.lvivcenter.org/download.php?downloadid=285> [13.05.2018]. Najobszerniejsze kursy studiów judaistycznych oferuje Narodowy Uniwersytet „Akademia Kijowsko-Mohylańska” w Kijowie: <http://vaadua.org/programs/analitycheskaya-zapiska-o-deyatelnosti-mezhdisciplinarnoy-sertifikatnoy-programmy-po> (znajduje się tam też Centrum Badawcze Historii i Kultury Żydów Europy Wschodniej: <http://judaicacenter.kiev.ua/about/>) oraz Ukraiński Uniwersytet Katolicki we Lwowie: <https://humaniora.ucu.edu.ua/faculty/science/navchalno-doslidnytska-programa-yevrejski-studiyi-uku/>. Polski czytelnik może też poglądowo zapoznać się z *Państwowym programem rozwoju kultury żydowskiej na Ukrainie w latach 1995–2000*, w którym eksperci wskazali konieczność przeprowadzenia szeregu konkretnych działań, zmierzających do zabezpieczenia odrodzenia i rozwoju kultury żydowskiej w młodej niezależnej posowieckiej państwowości ukraińskiej. Za flagowe priorytety uznano przygotowanie kadr w oświacie i nauce, wspieranie działalności kulturalno-oświatowej i artystycznej, działalności wydawniczej, ochronę zabytków historii i kultury, współpracę z żydowskimi organizacjami społecznymi i wyznaniowymi, jak też „zagwarantowanie przestrzegania norm istniejącego ustawodawstwa przeciwdziałającego przejawom antysemityzmu i narodowego ekstremizmu oraz urzeczywistnienie kontroli nad ich realizacją. Zob. „Zustriczi” 1999, nr 5, s. 93–98.

Niewątpliwie najjaskrawszym symbolem Holokaustu na Ukrainie pozostaje Babi Jar³¹, odsyłający do masowych rozstrzeliwań ludności żydowskiej, których początek hitlerowcy zaplanowali w Kijowie na 29 września 1941 roku³², tj. na dzień przed jednym z najważniejszych i najbardziej uroczystych żydowskich świąt Jom Kipur, nazywanym Dniem Przebaczenia, Dniem Pojednania, Dniem Odkupienia. W tradycji żydowskiej jest to także Dzień Pamięci o Zmarłych³³. W sumie do 3 października 1941 roku wg dotychczasowych szacowań historyków zostało rozstrzelanych w Babim Jarze ok. 34 tysięcy Żydów (nie licząc w tym dzieci poniżej 3 roku życia). Na przestrzeni października i listopada zamordowano tam kolejne ok. 17 tysięcy ludności różnej narodowości, nie tylko żydowskiej — Romów, Ukraińców, Rosjan, Białorusinów, Polaków, dla których hitlerowcy stworzyli obóz koncentracyjny w rejonie syreckim. Osadzano w nim nie tylko ludność cywilną, m.in. duchownych prawosławnych, ale także jeńców wojennych. Na początku zaś 1942 roku zamordowano tam ponad 600 członków Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN), wśród których większość stanowiła inteligencja, w tym m.in. znana ukraińska poetka Ołena Teliha. Uważa się, że do września 1943 roku w obozie zginęło ponad 25 tysięcy ofiar. Aby zakryć ślady dokonywanych tam zbrodni, hitlerowcy, przed ostatecznym wycofaniem się z Kijowa, rękami jeńców wojennych (którzy na koniec również zostali rozstrzelani), wykopali ciała pomordowanych i nakazali spalić w otwartych piecach. Aby całkowicie zatrzeć ślady, pozostałe po spaleniu kości zostały zmielone na specjalnie sprowadzonych z Niemiec do tego celu maszynach, a następnie rozsypane razem z popiołem po całym Babim Jarze. Jak podają źródła historyczne, od września 1941 do września 1943 roku w Babim Jarze hitlerowcy zamordowali ponad 100 tysięcy osób (w tym ok. 60–70 tysięcy

³¹ Zob. пр. *Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы: в 5 кн.*, В. Нахманович (red.), Общественный комитет по увековечению памяти жертв Бабьего Яра и др., Киев 2004; В. Гриневич, П.-Р. Магочій (red.), *Бабин Яр: Історія і пам'ять*, Дух і Літера, Київ 2016; А. Подольський, *Нові парадигми формування пам'яті про Голокост в Україні. Місце пам'яті про Бабин Яр у загальній мapie*, в: *Розвиток і взаємодія єврейських громад...*, s. 6–26. O innych miejscach pamięci Holokaustu na Ukrainie zob. tegoż, *Пам'ять про жертви Голокосту як один з чинників національної ідентичності єврейської спільноти України (на прикладі міжнародного меморіального проекту «Захистимо Пам'ять»)*, в: *Суспільно-політична активність та історична пам'ять єврейської спільноти в контексті євроінтеграції України*, НАН України, Київ 2020, s. 213–232.

³² Trzeba jednak pamiętać, że pierwszymi hitlerowskimi ofiarami Babiego Jaru byli pacjenci znajdujący się nieopodal szpitala psychiatrycznego im. Pawłowa, których w liczbie 752 rozstrzelano 27 września 1941 roku.

³³ Zob. K. Wiczorek, *Jom Kipur, Cykl życia. Święta i obrzędy Żydów polskich*, Wyd. ŻIH, <https://www.jhi.pl/blog/2019-10-08-jom-kipur-2019> [12.05.018].

stanowiła ludność pochodzenia żydowskiego). Jednak liczba pomordowanych w wąwozie ofiar jest znacznie większa, ponieważ w latach 30. XX wieku masowych egzekucji dokonywało tam również NKWD. Obecnie kompleks Babiego Jaru stanowi miejską przestrzeń parkową, którą rozdziela na dwie części rozległa ulica Melnykowa.

Pamięć o Babim Jarze, podobnie, jak i o innych miejscach Zagłady na obszarze sowieckim, w oficjalnym ukraińskim dyskursie publicznym aż do 1991 roku pozostawała jednym z najciemniejszych tabu sowieckiej polityki memorialnej. Jednak w świadomości kijowian pamięć o mających tam miejsce wydarzeniach, choć okryta nimbem milczenia, pozostawała żywa. W kolejne rocznice, mimo zakazu władzy, odbywały się nieme marsze/pielgrzymki z kwiatami i żałobnymi szarfami, których trzon stanowili krewni pomordowanych w Babim Jarze. Świadcstwa owych nieoficjalnych rocznicowych obchodów można odnaleźć w tekstach literackich i publicystycznych³⁴. Do jednych z najjaskrawszych należy tekst Wasilija Grossmana *Ukraina bez Żydów*, opublikowany w jidysz w gazecie „Ejnikajt” 25 listopada 1943 roku i Icyka Kipnisa z 29 września 1944 roku, także w jidysz, zatytułowany *Babi Jar. Z okazji trzeciej rocznicy*. Oba teksty ukazały się też po rosyjsku, lecz krótko po opublikowaniu zostały zakazane przez cenzurę sowiecką. Dopiero w dobie niezależnej Ukrainy powróciły w wolnym dostępie (*nota bene* do dziś tylko w wersji rosyjskojęzycznej). W drugim z nazwanych tekstów czytamy:

Пройдем весь этот путь. Пройдем теми улицами, что были до краев полны еще живыми нашими братьями и сестрами. Они шли с Подола и Демиевки. Шли с Куренёвки и Шулявки. Большая и Малая Васильевские предательски выпускали из своих дворов целые семьи и одиночек, молодых и пожилых, маленьких детей и стариков. На Львовской все они стекались как бы в одну реку, реку резни и гибели. Они шли обманутые и опустошенные, плотно сбившись в кучки, они нагоняли ужас на тех, кто смотрел им вслед, хотя некоторые из них были одеты во все лучшее, что у них было. Ведь столько людей выгнали на улицы, такую массу народа, можно сказать — весь народ! Где же были ваши сердца в этот час, сестры мои и тысячи деток моих? Да буду я искупительной жертвой за вас!... Вот почему мне хочется, чтобы теперь, три года спустя, мы шли туда пешком... Неполных четыре года прошло, как мы не были дома. И теперь мы встретились все вместе в этот траурный день в этом печальном шествии. Съехались и сошлись со всех концов страны в освобожденный Дом. И родной город, как мать наша, должен нас обнять, приободрить и вернуть к жизни. Путь был

³⁴ Zob. R. Sheldon, *The Transformations of Babi Yar*. Final Report To National Council For Soviet And East European Research, New York 1976, <https://www.ucis.pitt.edu/nceer/0000-801-15-Sheldon.pdf> [22.05.2021].

тяжел и тернист, а время разлуки пропитано горечью и болью утрат. Так чисты небеса, так приятны теплынь и богатство осенних красок, золотые листья на деревьях и на земле, как грустные прощальные приветы уходящему лету! Неужели и при немцах город так сиял? Не может быть! А дорога к Бабьему Яру три осени тому назад? Неужели солнце не померкло при виде всего того ужаса?³⁵

Paradoksalnie pamięć o masowych rozstrzeliwaniach w Babim Jarze wzmocniła tzw. tragedia kureniwska — od nazwy osiedla Kureniwki, wybudowanego po wojnie w okolicach Babiego Jaru. Wydarzenie to pośrednio spowodowane było powojennym boorem budowlanym w Kijowie, który prowokował zintensyfikowaną produkcję cegieł. Powstające przy produkcji materiałów budowlanych odpady Petrowska cegielnia, znajdująca się na ulicy Syreckiej, sąsiadującej z miejscami masowych rozstrzeleń, nie bez przyzwolenia władzy, gromadziła w Babim Jarze³⁶. Rozmiękczone długotrwałymi opadami ziemia nie zdołała utrzymać nagromadzonych tam odpadów, powodując pęknięcie wału ochronnego zbiornika i zejście o godz. 8.30 13 marca 1961 roku lawiny błotnej na okoliczne tereny. W katastrofie mogło zginąć nawet 1500–2000 ofiar, jednak ich faktyczną liczbę ciężko oszacować z powodu zatajenia informacji przez władzę. Zaraz po zejściu lawiny teren tragedii został odcięty od reszty miasta, a środki masowego przekazu podały jedynie liczbę 145 ofiar, jednocześnie minimalizując skalę zdarzenia. Jego skutki władza dziesięcioleciaми przemilczywała, ale wśród mieszkańców Kijowa zaczęło ono funkcjonować jako przejaw sprawiedliwości dziejowej, którą postanowiła wymierzyć sama natura, przypominając że nie należy lekceważyć nie tylko jej praw, ale i podstawowych wartości humanizmu, zobowiązujących następnego pokolenia do poszanowania ludzkich szczątków i zachowania ciągłości pamięci o ofierze ich życia, tym bardziej zobowiązującej w obliczu zadanej im przemocy systemowej. W takim kontekście Babi Jar zaczęło postrzegać jako ranę (po)totalitarną, niosącą w swej palimpsestowej istocie ostrzeżenie przed praktykami totalitaryzmu, budującego swój „nowy wspaniały świat” na rzeczywistości śmierci: dehumanizacyjnym fundamencie totalnej przemocy = nekroprzemocy (odnoszącej się zarówno do żywych, jak i martwych), której finalnym skutkiem okazuje się totalna katastrofa, zagłada (tak w planie symbolicznym, jak i realnym)

³⁵ И. Кипнис, *Бабий Яр (К третьей годовщине)*, предисловие Л. Гофштейна, Л. Дробязка, „Голокост і сучасність” 2003, nr 10, http://holocaust.kiev.ua/news/vip10_1.htm#110_pbk [1.06.2021].

³⁶ 2 grudnia 1952 roku na posiedzeniu Miejskiej Rady Kijowa podjęto decyzję o zalaniu wąwozu Babiego Jaru — A.M.

nie tylko podmiotu ludzkiego, ale również otaczającego go i jednocześnie współkreowanego przez niego środowiska (ziemi, wody, powietrza, zwierząt, roślin). I do takiego właśnie rozumienia *locusu* Babiego Jaru odsyła odpowiadająca duchowi postantropocentrycznej humanistyki otwarta wiosną tego roku w jego przestrzeni instalacja autorstwa ukraińskiego artysty, pisarza, działacza społeczno-kulturalnego Oleha Szowenki, który zaprosił do współpracy znanego reżysera Sergija Łoznicę. Instalacja w swej formie przypomina olbrzymich rozmiarów cegłę, na której fundament składa się dwieście różnych rodzajów cegieł, z jakich rozwijało się na przestrzeni XIX–XXI wieku budownictwo Kijowa. W monument zostały wmontowane monokulary, przez które można oglądać zdjęcia Johannesesa Hähle, niemieckiego korespondenta wojennego, członka Propaganda-Kompanie 637 przy 6. Armii Niemieckiej, który uwiecznił Zagładę w Babim Jarze³⁷, i kadry z projektu filmowego Łoznicy, dokumentujące na podstawie odnalezionych w ukraińskich i zagranicznych archiwach materiałów filmowych, wydarzenia związane zarówno z tragedią Babiego Jaru okresu wojennego, okupacji hitlerowskiej, jak i powojennego, radzieckiego. Instalacja jest częścią memorialnych przedsięwzięć, realizowanych przez kijowskie Centrum Memorialne „Babi Jar” w ramach projektu *Spojrzenie w przeszłość*. We wrześniu 2020 roku udostępniono na terytorium Babiego Jaru jego pierwsze cztery komponenty, zaś w styczniu 2021 roku na prospekcie Zwycięstwa, w samym centrum Kijowa, ustanowiono instalację *Spojrzenie w przeszłość. Drzewo*, autorstwa ukraińskiej artystki i architektki Anny Kamyszian. Działania te stanowią pierwszą w całym okresie niezależności Ukrainy próbę jednoczącej (narodowościowo, społecznie, historycznie i czasoprzestrzennie) memorializacji Babiego Jaru.

Jest to ważny moment, jeśli idzie o konstruktywną rewitalizację pamięci obywateli Ukrainy, albowiem od samego początku, po oswobodzeniu w 1943 roku Kijowa przez Armię Czerwoną, powstał poważny problem właściwego upamiętnienia zbrodni dokonanych w Babim Jarze. Pierwsza poważna inicjatywa w tej sprawie była podjęta w marcu 1945 roku przez Komunistyczną Partię Ukrainy. Uchwała KPU została jednak odrzucona przez Ministerstwo Kultury USRR. Potem było jeszcze kilka innych, również nieudanych prób, jednak pod koniec lat 50. zaniechano dalszych starań. Jeśli przyjrzeć się tym działaniom, to widać, że główną oś konfliktu stanowiło pytanie nie tyle, jak upamiętnić

³⁷ Szczegółowe omówienie tych zdjęć zamieściłam w rozdziale „Widok cudzego cierpienia”. *Fotograficzne świadectwo Zagłady w Babim Jarze* w mojej monografii *Wyjść z milczenia...*, s. 173–182 — A.M.

to miejsce, ile kogo. Władza radziecka zdecydowanie nie chciała, by miejsce to było zdominowane przez pamięć o Holocauście. W związku z tym dopiero w lipcu 1976 roku udało się postawić pomnik sowieckich obywateli i więźniów wojennych — żołnierzy i oficerów Armii Czerwonej zamordowanych przez nazistowskich okupantów w Obozie Syreckim. Na przestrzeni kolejnych dziesięcioleci pojawiły się w tym miejscu następne monumenty, upamiętniające oddzielne grupy narodowościowe, społeczne, wyznaniowe, polityczne, których przedstawiciele zginęli w Babim Jarze. W rezultacie na terenie kompleksu Babiego Jaru do 2019 roku postawiono 16 różnych pomników, bardziej dzielących niż jednoczących pamięć o wydarzeniach związanych z tym miejscem. Oprócz Menory, upamiętniającej rozstrzelaną ludność żydowską (pozwolono ją postawić dopiero w 1991 roku), jest tam m.in. pomnik dzieci zamordowanych w Babim Jarze, Aleja Męczenników, Aleja Sprawiedliwych, pomnik ofiar katastrofy kureniwskiej, pomnik pomordowanych Romów, pomnik rozstrzelanych duchownych, kaplica poświęcona ofiarom egzekucji w Babim Jarze, krypta rodziny Kaczkowskich, macewy z dawnego cmentarza żydowskiego, zlikwidowanego przez władze radzieckie w latach 60–tych XX w., pomnik ofiar nazizmu, krzyż upamiętniający ukraińską poetkę Ołenę Telihę i członków OUN rozstrzelanych w Babim Jarze, pomnik bohaterki Ukrainy Tatiany Marcus, stela społeczności żydowskiej i kulturalnego centrum „Heritage”.

Za przełomową datę w historii memorializacji Babiego Jaru, jednocześnie otwierającą też nową kartę w stosunkach ukraińsko-żydowskich, wypada uznać rok 2015. Ówczesny prezydent Ukrainy Petro Poroszenko wydał wtedy trzy rozporządzenia w sprawie obchodów 75–lecia tragedii w Babim Jarze. Dotyczyły one, m.in., utworzenia w Muzeum Historii Ukrainy w Kijowie stałej ekspozycji poświęconej Holokaustowi jako części ukraińskiej historii II wojny światowej³⁸. Natomiast Ukraiński Instytut Pamięci Narodowej do wystawy poświęconej ukraińskiemu wymiarowi II wojny światowej włączył również część dotyczącą Zagłady na Ukrainie³⁹.

³⁸ Zob. <http://www.memory.gov.ua/news/ukraina-vshanue-75-ti-rokovini-tragedii-babinogo-yaru-naderzhavnomu-rivni>; <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2164458-porosenko-golokost-ce-naspilnij-bil.html> [20.05.2018].

³⁹ Zob. <http://www.wv2.memory.gov.ua/vystavka/> [20.05.2018]. Por. także publikację przygotowaną przez UIPN dla nauczycieli: В. Бобров (red.), *Бабин Яр: пам'ять на тлі історії. Путівник для вчителя. Збірник навчально-методичних розробок шкільних занять на основі віртуальної виставки та документального фільму*, Київ 2017, http://www.memory.gov.ua/sites/default/files/babij_jar_final_small.pdf [13.05.2018] oraz Ірина Старовойт: *про українські війни пам'ятей*, розмовляла Євгенія Нестерович, „36руч” 23.01.2014, <https://zbruc.eu/node/17973> [11.05.2018].

Zaś w grudniu tegoż roku podczas oficjalnej wizyty w Izraelu Petro Poroszenko w mowie wygłoszonej w Knesecie stwierdził, że „Żydzi mieli swój bezpośredni udział w tworzeniu państwa ukraińskiego”. Zaprosił również władze Izraela do odwiedzenia Kijowa w 2016 roku na wspólne upamiętnienie 75. rocznicy tragedii w Babim Jarze⁴⁰, która została zaplanowana z niebywałym do tej pory rozmachem, w zasadzie pierwszym tak wieloaspektowym (społeczno-politycznym, kulturalnym, naukowym) od zakończenia II wojny światowej. W sposób szczególny chciałabym zwrócić uwagę na dwa przedsięwzięcia, które łączy nie tylko postać ukraińskiego biznesmena, polityka i filantropa Wiktora Pinczuka, ale i rozległy rezonans, który wydarzenia te zyskały zarówno na forum ukraińskim, jak i międzynarodowym.

Pierwsze z nich dotyczy projektu artystycznego *Loss. Utrata — wspomnienie o Babim Jarze*, zainicjowanego w czerwcu 2016 roku pod egidą kijowskiego PinchukArtCentre. Projekt obejmował ekspozycję prac trójki światowej sławy twórców, którzy zaprezentowali dzieła stworzone bezpośrednio na potrzeby upamiętnienia rocznicy w Babim Jarze — była to instalacja *Le Chemin de Babi Yar* (2016) Christiana Boltanskiego, *Lustmord Table i Vanwege een Tere Huid III and IV* (2016), *Penthisilea IV* (2016) Berlindy De Bruyckere, jak też prace wcześniejsze, acz dotyczące pamięci w obliczu wojennej przemocy — *Living Series* (1981) and *Survival series* (1984), *Under a Rock* (1986) Jenny Holzer, zainspirowanej wojną z lat 90. w byłej Jugosławii. W katalogu towarzyszącym wystawie organizatorzy wyraźnie zaznaczyli, że przyświecał im zamiar zaktualizowania pamięci o Babim Jarze jako miejscu tożsamościowotwórczym zarówno w skali lokalnej — dla samych Ukraińców, jak i regionalnej — dla współczesnych Europejczyków. Kuratorzy wystawy podkreślali także, że w obliczu nowych traum, które spotkały społeczeństwo ukraińskie po Rewolucji Godności z 2013/2014 roku, istnieje tym większa konieczność podtrzymania łączności memorialnej z tragediami wcześniejszymi, które miały fatalny wpływ na kształtowanie się rdzenia tożsamościowego po II wojnie światowej nie tylko obywateli Ukrainy czy Związku Radzieckiego, ale również i całej Europy, dla których wiedza o jednej z największych dwudziestowiecznych zbrodni przeciwko cywilnej ludności została zatajona przez totalitaryzm sowiecki. W konsekwencji rzesze Europejczyków zostały pozbawione możliwości poznania prawdy o przeszłości swoich rodzin, wspólnot, narodu czy regionu. Tożsamość europejska

⁴⁰ Zob. <https://embassies.gov.il/kyiv/NewsAndEvents/Pages/PoroshenkoKneseth2015.aspx> [12.06.2021].

bez tej wiedzy pozostawała więc nie tylko zafałszowana, ale przede wszystkim niepełna, w pewnym sensie bezpowrotnie wykorzeniona z formotwórczego dziedzictwa tożsamościowego, w którego obliczu ścieżki dziejowe trzech powojennych pokoleń Europejczyków w dużej mierze na zawsze pozostały potencjalnością.

Wystawie towarzyszył również odbywający się w siedzibie PinchukArteCenter od 15 do 21 sierpnia 2016 roku cykl wydarzeń kulturalnych, zatytułowany *Ból pamięci*, który obejmował naukowe wykłady, dyskusje popularno-naukowe, czytania poetyckie, spotkania publiczności z artystami i dziennikarzami. Wśród zaproszonych byli m.in. ukraińsko-niemiecka pisarka żydowskiego pochodzenia Katia Petrowska, pisarz Ołeksandr Irwanec, rosyjski dziennikarz Ołeksej Kuzniecowa — syn znanego pisarza Anatola Kuzniecowa, autora głośnej powieści dokumentalnej *Babi Jar* (1966), tłumacz Mark Biełorusiec, poeci Marianna Kijowska i Borys Chersonski, kulturolog i dziennikarz Taras Wozniak, literaturoznawczyni Iryna Starowojt, historycy Andrij Pawłyszyn, Anatolij Podolski, Ihor Szczupak i in⁴¹. To właśnie podczas poetyckich czytań, zatytułowanych *Otchłanie pamięci*, Mariana Kijanowska zaprezentowała fragmenty swojego nowo powstającego wówczas tomu poetyckiego *Głosy Babiego Jaru*, za który w 2020 roku otrzymała najważniejszą na Ukrainie Nagrodę Literacką im. Tarasa Szewczenki.

Zaprezentowane przedsięwzięcia były jednak tylko introdukcją do innego wydarzenia, które należy uznać za punkt zwrotny w powojennej historii komemoracji Babiego Jaru. 29 września 2016 roku, a więc dokładnie w 75 rocznicę tragedii, zostało podpisane w Kijowie przy udziale władz miejskich memorandum w sprawie utworzenia Memorialnego Centrum Holokaustu „Babi Jar”, nad którym prace powinny zostać zakończone do przełomu 2025–2026 roku. Dla finansowania projektu została powołana fundacja, której inicjalny trzon stworzyła trójka biznesmenów (urodzonych na Ukrainie, żydowskiego pochodzenia, których bliscy krewni zginęli w Babim Jarze): Pawło Fuks, Mychajło Fridman i Herman Chan, do których dołączył także wspomniany Wiktor Pinczuk. Projekt zyskał szerokie poparcie międzynarodowe, a jego czytelnym przejawem jest wielonarodowa Rada Nadzorcza, w której skład wchodzi — oprócz wspomnianej czwórki biznesmenów: jako przewodniczący więzień polityczny za czasów ZSRR, obrońca praw człowieka, minister i wicepremier izraelskiego Rządu (1996–2002) — Natan

⁴¹ Zob. <http://pinchukartcentre.org/ua/news/30454> [6.07.2021].

Szaranski, białoruska pisarka, noblistka Switłana Aleksijewicz, bułgarska działaczka polityczna i społeczna, dyrektor Generalna UNESCO w latach 2009–2017 Iryna Bokowa, muzyk, lider zespołu *Okean Elzy* i działacz społeczny Swiatosław Wakarczuk, Yaakov Dov Bleich — Naczelny Rabin Kijowa i Ukrainy, były prezydent RP Aleksander Kwaśniewski, światowej sławy bokser Wołodymyr Kłyczko, pierwszy prezydent niezależnej Ukrainy Leonid Krawczuk, amerykański przedsiębiorca, dyplomata, filantrop, żydowski działacz społeczny, od 2007 roku przewodniczący Światowego Kongresu Żydów — Roland Lauder, niemiecki polityk, były wicekanclerz RFN — Joschka Fischer oraz Joe Lieberman — amerykański polityk, demokrat, senator ze stanu Connecticut. Organem doradczym dla Centrum są też dwie inne Rady: Obywatelska i Naukowa — ta ostatnia również międzynarodowa, interdyscyplinarna, zbudowana z naukowców zajmujących się badaniami nad Europą Wschodnią⁴². Pod przyszłe Centrum przeznaczono dwa hektary ziemi, na której planowane jest zbudowanie nie tylko samego muzeum (a właściwie kompleksu muzealnego, składającego się z czterech instytucji: Muzeum Tragedii Babiego Jaru 1941–1943, Muzeum Holokaustu na Ukrainie i Wschodniej Europie, Muzeum Historii Zapomnienia o Tragedii w Babim Jarze oraz Muzeum Historii Miejsca i Kureniewskiej Tragedii), centrum oświatowo-naukowego, centrum konferencyjnego, biblioteki, mediateki, archiwum, ale także m.in. miejsca spotkań modlitewnych dla wiernych różnych wyznań (synagoga, cerkiew, meczet, miejsce niekonfesyjne)⁴³, ośrodek leczenia traum(y) i park krajobrazowy⁴⁴. Projekt architektoniczny obudowany jest też bazą naukową, którą tworzą dwa instytuty badawcze: Instytut Studiów nad Terytorium i Krajobrazem Pamięci Babiego Jaru oraz Instytut Studiów nad Holokaustem w Europie Wschodniej, które korespondują z kierunkami badawczymi wytyczonymi w *Bazowej narracji historycznej*, zaprezentowanej w 2018 roku przez zespół naukowy pod kierownictwem holenderskiego historyka Karla Berghoffa⁴⁵. Dopełnienie całości koncepcji stanowią działania natury artystyczno-historycznej.

Wśród projektów cząstkowych warto wspomnieć o *Głosach* — online archiwum, na które składają się opowieści ocalałych z Holokaustu. Do dziś na stronie internetowej projektu można

⁴² Zob. <https://babynyar.org/ua/about#naukova-rada> [12.07.2020].

⁴³ Zob. https://www.youtube.com/watch?v=yCy2z3f1_LE&ab_channel=BabynYarHolocaustMemorialCenter [12.06.2021].

⁴⁴ Zob. <https://cc-en.babynyar.org/> [5.05.2021].

⁴⁵ Zob. <http://api.babiyar.org/uploads/files/news/BYHMC%20Narrative.pdf> [5.05.2021].

wysłuchać już pięciuset historii z trzynastu obwodów Ukrainy (zbiory są stale uzupełniane). Innym ważnym projektem jest *Kronika Holokaustu*, będąca swojego rodzaju kalendarium wydarzeń rozpisanych dzień po dniu.

Unikalnym zamysłem jest ustalenie spisu ofiar, czego dotyczy projekt *Imiona*. W ciągu tylko dziewięciu miesięcy prac zespołowi badawczemu udało się odtworzyć dziewiętnaście tysięcy nazwisk, które zostały zamieszczone na stronie Centrum. Prace są kontynuowane, a pomoc przy nich zaoferował izraelski Instytut Pamięci Męczenników i Bohaterów Holokaustu Yad Vashem. Każde ustalone nazwisko to interaktywny punkt na wirtualnej mapie memoriału. Po naciśnięciu punktu można otrzymać informacje na temat danej osoby. Należy zwrócić uwagę, że z takich punktów zostało zbudowane logo Centrum, co podkreśla rangę, jaką naukowcy nadają przywróceniu pamięci nie tylko o całej tragedii Babiego Jaru, ale o każdym jednostkowym zgładzonym tam losie.

Z kolei działania projektowe pod nazwą *Miejsca* zostały pomyślane z intencją przybliżenia odwiedzającym memoriał wiedzy o tym, jak terytorium Babiego Jaru wyglądało w czasach, kiedy wykonywane były tam rozstrzeliwania. Dzisiejszy Babi Jar z krajobrazem lat 1941–1943 ma niewiele wspólnego. Rzeźba terenu została naruszona nie do poznania, istniejące tam wcześniej nekropolie zniszczone, sam teren przeobrażony w przestrzeń parkową, pooraną asfaltowymi i kamiennymi alejkami, a w pobliżu wzniesiono szereg osiedli mieszkaniowych, parkingów itp. Innymi słowy: w sferze wizualnej przeszłość Babiego Jaru jest całkowicie niewidoczna⁴⁶. To właśnie dla jej rewitalizacji została pomyślana wspomniana wcześniej instalacja *Spojrzenie w przeszłość*.

Miejsca obejmują także audioinstalację, która prowadzi Aleję Żałoby do placu, na którym znajduje się pomnik Menora. Drodze tej towarzyszą głosy tych, którzy przeżyli Holokaust i tych, którzy byli jej świadkami. W miarę przybliżania się do Menory głosy przechodzą w śpiewy modlitewne. Na koniec drogi na odwiedzającego czeka metalowy zwierciadlany dysk w otoczeniu metalowych kolumn przestrelonych amunicją tego samego kalibru, którą wykonywane były rozstrzeliwania. Z otworów wydobywa się muzyka, która została stworzona w procesie cyfrowej obróbki imion ofiar zamordowanych w Babim Jarze. Instalacja została otwarta w 79 rocznicę tragedii.

Innym działaniem dźwiękowym jest aplikacja mobilna, dzięki której po pobraniu na telefon możliwe będzie zanurzenie

⁴⁶ Dzisiejszy wygląd terenu Babiego Jaru: https://www.youtube.com/watch?v=J8LsLWtRLcw&ab_channel=SpatialTechnologies [13.06.2021].

się we wspomnieniach osób uratowanych z Holocaustu albo opowieściach o losach zamordowanych ofiar. Chodząc od jednego do następnego punktu, odwiedzający zostanie niejako „zanurzony” w kontekst nie tylko lokalnych, ale też i światowych wydarzeń, które miały miejsce w różnych zakątkach globu w dniach 29–30 września 1941 roku.

Opisane działania projektowe wkomponowane w krajobraz Babiego Jaru, połączone z dążeniami do jego rekonstrukcji wirtualnej⁴⁷, można odczytać jako wielowymiarową próbę odbudowy utraconego świata z myślą o odzyskaniu genealogii przez społeczeństwo, którego ów krajobraz jest dziedzictwem memorialnym⁴⁸. To krajobraz zaangażowany, którego odpowiednio zaaranżowany polisensorycznie anturaż staje się medium traumy, która uobecnia się we właściwej jego przestrzeni dynamice afektywnej, wyzyskanej poprzez uruchomienie różnorodnych doznań zmysłowych: dźwiękowych, wzrokowych, ale także zapachowych (tamtejsze powietrze, woń otaczającej przyrody), cielesno-dotykowych, cielesno-ruchowych (fizyczna obecność w tamtym miejscu, spacer alejami muzealnymi — kroczenie jako kontakt z ziemią, po której podążały ofiary na kaźń), prowadząc w efekcie do doświadczenia topograficznego z pogranicza ciało-psyche, a więc miejsca, z którego przejawia się trauma. Kluczową rolę odgrywa w tym przypadku ruch⁴⁹, albowiem to on aktywizuje pozostałe zmysły, sprawiając, że „krajobraz staje się przestrzenią ‘doznań zmysłowych’, a relacje jednostki ze środowiskiem ‘ucieleśniają się’”⁵⁰. Przestrzeń krajobrazu w takim ujęciu staje

⁴⁷ Jedno z działań projektowych dotyczyło trójwymiarowej multimedialnej rekonstrukcji rzeźby Babiego Jaru z okresu II wojny światowej. Rekonstrukcja została przeprowadzona w oparciu o zachowane mapy, niemieckie zdjęcia lotnicze, fotografie Johanna Hähle, kronikę filmową, materiały historyczne, wspomnienia świadków oraz przeprowadzone badania geologiczno-historyczne. Zob.: https://www.youtube.com/watch?v=J8LsLWtRLcw&ab_channel=SpatialTechnologies, <https://www.bbc.com/ukrainian/press-review-57828051> [12.07.2021].

⁴⁸ Intencja taka odpowiada koncepcji miejsc pamięci Pierre’a Nory, który uważał, że dla podtrzymania więzi memorialnej niezwykle istotne jest odwiedzanie autentycznych miejsc wydarzeń historycznych, ponieważ stanowią one *erzaz* rzeczywistych środowisk pamięci, pełniąc tym samym rolę remedium na zerwane linearnie więzi między utraconą przeszłością, niepodważalną teraźniejszością i nieuchronną przyszłością. Dzięki temu mają one moc kształtowania zbiorowej identyfikacji. Zob. P. Nora, *Między pamięcią a historią*, „Tytuł roboczy: archiwum” 2009, nr 2, s. 7. Andrzej Szpociński uważa natomiast, że bardziej adekwatnym określeniem byłby termin „miejsca do wspominania”, „miejsca, gdzie się wspomina”. Sądzę, że w przypadku miejsc masowych egzekucji tego typu termin jest właściwszy, ponieważ precyzyjnie oddaje istotę procesu, który się w nich odbywa. Por. A. Zociński, *Miejsce pamięci (Linux de memoire)*, „Teksty Drugie” 2008, nr 4, s. 12.

⁴⁹ Ciało-w-ruchu to jednocześnie continuum przestrzeni, w której jest umiejscowione, jak i medium pośredniczące między jaźnią a otoczeniem. Por. P. Rodaway, *Sensuous Geographies. Body, Sense and Place*, Routledge, London-New York 1994, s. 37–50.

⁵⁰ B. Frydryczak, *Krajobraz. Od estetyki the picturesque do doświadczenia topograficznego*, Wydawnictwo

się więc, niczym scena, przestrzenią oddziaływania-i-działania. Odwiedzający taką muzealną przestrzeń krajobrazową, która go wszechogarniająco otacza i obejmuje, przestaje być już tylko obserwatorem krajobrazu, ale staje się, podobnie jak aktor na scenie, jej integralną uczestniczącą częścią⁵¹, doświadczającą bycia w miejscu traumatycznym, przechowującym pamięć o tragedii. W takim ujęciu ciało jako swoisty świadek „bycia-w-miejscu”, w którym fizycznie rozgrywała się tragiczna historia, poprzez doświadczany w tej przestrzeni „efekt realności w dawności”, pozwala lepiej zrozumieć samą naturę miejsca⁵². A doświadczenie to, które „dotyka”, „kłuje” zwiedzającego, przez co wytrąca go z rutyny codziennej wrażliwości, powodując u niego uczucie niepokoju, braku komfortu, zachwianie poczucia bezpieczeństwa, stabilności emocjonalnej, zawiera w sobie potencjał tożsamościotwórczy, który może skłonić do zastanowienia się, z jakich treści skonstruowana jest jego (odwiedzającego) podmiotowość⁵³.

Analogiczna intencja przyświeca projektowi filmowemu Sergieja Łoznicy *Babi Jar. Kontekst*, który został zaprezentowany 11 lipca 2021 na Międzynarodowym Festiwalu Filmowym w Cannes, do którego pokazów film został zaproszony. Była to jego światowa premiera, która spotkała się z uznaniem zaproszonej krytyki filmowej, gości specjalnych i festiwalowej publiczności⁵⁴ (premiera ukraińska miała miejsce 6 października 2021 roku. Film otrzymał nagrodę jury „Złote oko”, przyznaną dla najlepszego filmu dokumentalnego).

Pierwsze przymiarki do filmu o Babim Jarze Sergiej Łoznica czynił jeszcze w 2012 roku. Jednak wydarzenia związane z Euro-majdanem, potem z wojną na Donbasie, a następnie pandemia przeszkodziły w realizacji tego zadania. Dopiero zaproszenie do współpracy ze strony Centrum Memorialnego Holokaustu „Babi Jar” umożliwiły sfinalizowanie prac nad filmem. Dzieło Łoznicy składa się z 29 epizodów (każdy z nich stanowi zamkniętą całość), zbudowanych z oryginalnych materiałów fotograficzno-

Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań 2013, s. 234.

⁵¹ Por. A. Berlant, *Art and Engagment*, Temple University Press, Philadelphia 1991, s. 62.

⁵² Por. E. Casey, *Getting Back into Place: Toward a Renewed Understanding of the Place World*, Indiana University Press, Bloomington 1993, s. 48.

⁵³ Por. A. Assmann, *Przestrzenie pamięci. Formy i przemiany pamięci kulturowej*, przeł. P. Przybyła, w: A. Sayrusz-Wolska (red.), *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, Universitas, Kraków 2009, s. 113–114.

⁵⁴ Zob.: https://www.youtube.com/watch?v=sIX0InmJXhk&ab_channel=%D0%A0%D0%B0%D0%B4%D1%96%D0%BE%D0%A1%D0%B2%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0 [14.07.2021]; https://www.youtube.com/watch?v=QCWXgS_ulq4&ab_channel=DayNightTV [15.07.2021].

filmowych, które reżyserowi udało się odnaleźć w centralnych i landowych archiwach niemieckich, amerykańskich, część pochodzi z Instytutu Yad Vashem, z archiwów ukraińskich, a także prywatnych (np. zbiory Karla Hopkinsa, drobiazgowo wyświetlające niszczycielski pochód armii niemieckiej, zbliżającej się do stolicy Ukrainy). Szczególnie cenne, w przekonaniu twórcy, są unikalne materiały dotyczące wysadzania w powietrze centrum Kijowa w 1941, zaminowanego przez uciekającą przed niemieckim natarciem Czerwoną Armię (o które oskarżono ludność żydowską, a oskarżenie to stało się bezpośrednim umotywowaniem dla jej rozstrzeliwań w Babim Jarze) lub te, które udało mu się odnaleźć w archiwum w Krasnogorsku, dokumentujące proces hitlerowców w styczniu 1946 roku wziętych do niewoli w trakcie wyzwania Kijowa w 1943 roku. Cały odnaleziony materiał filmowy liczy ponad trzy godziny i wcześniej jedynie jego fragmenty były wykorzystane przez władzę sowiecką jako materiał propagandowy w ogólnokrajowej kronice filmowej. Szczególnie starannie sfilmowane zostały sceny egzekucji na tle zrujnowanego Chreszczatyka z udziałem niemalże dwustutysięcznego tłumu. To materiał na tyle ciekawy, że zainspirował twórcę do następnego filmu, który otrzymał roboczą nazwę *Proces kijowski*⁵⁵. Dla reżysera szczególnie ważne było zwrócenie uwagi współczesnego odbiorcy na politykę memorialną Związku Sowieckiego wobec ofiar totalitaryzmu i jej tragiczne konsekwencje, dlatego też, jak już zaznaczyłam, uznał za stosowne włączenie do filmu o Babim Jarze epizodów poświęconych tragedii kureniwskiej, poprzedzonych materiałem obrazującym zintensyfikowane budownictwo na terenie Babiego Jaru i usuwanie na jego teren odpadów poprodukcyjnych z cegielni⁵⁶, ale także epizody związane z pogromami żydowskimi w innych miastach dzisiejszej Ukrainy — Lwowa czy Łucka.

Film utrzymany jest w typowej dla Łoznicy dokumentalnej manierze stylistycznej: bez komentarza słownego, bez ilustracji dźwiękowej. Jedyne dźwięki, jakie widz słyszy, to te, które udało się uchwycić oryginalnym dokumentalistom minionych zdarzeń: odgłosy wiwatujących mieszkańców Lwowa z okazji wkroczenia wojsk niemieckich do miasta 1 sierpnia 1941 roku (na czele z Hansem Frankiem), warkot czołgów, dźwięk wybuchających pocisków, syk płomieni ogniomiótów, trzask palących się domostw, lament kobiet nad zrujnowanym dobytkiem, rżenie

⁵⁵ Zob. <https://www.radiosvoboda.org/a/trahedija-babynoho-jaru-u-filmi-serhija-loznyci/31353205.html>

⁵⁶ Zob. https://www.youtube.com/watch?v=vvfs22L_-50&ab_channel=BabynYarHolocaustMemorial-Center [17.07.2021].

koni pozostałych na polu bitwy pełnym trupów radzieckich żołnierzy, głosy hitlerowców penetrujących ukraińskie wsie czy rozbijających rzesze pokonanej Armii Czerwonej, a dalej jednostajny szum kroków podążających do obozów radzieckich jeńców wojennych, ale także odgłosy sali sądowej, zeznania ocalałej z masakry w Babim Jarze Diny Proniczewej⁵⁷, nieludzko beznamiętne relacje niemieckich jeńców wojskowych już z procesu kijowskiego — Hansa Isenmanna i Borisa Drachenfelsa-Kaljurevi (obaj opisywali mechanizm wyniszczania Żydów)⁵⁸ czy rozemocjonowane zeznania świadka wyprowadzania ludności żydowskiej z Kijowa do Babiego Jaru — prof. Artobolewskiego⁵⁹. Wyjątkowo oddziałująca na wyobraźnię jest ścieżka dźwiękowa dotycząca tragedii kureniwskiej, szum padającego deszczu, a na jego tle nerwowe pokrzykiwania funkcjonariuszy służb gorączkowo uwijających się przy zabezpieczeniu terenu, głosy ewakuowanych z domostw ludzi, plusk wszędobylskiego błota, warkot silników samochodowych i maszyn pracujących przy oczyszczaniu zalanych osiedli, świdrujący dźwięk helikoptera krążącego nad miejscem tragedii, pogłos przenikliwie wyjących syren itp.⁶⁰ Epizod ten poprzedza obraz dokumentujący zintensyfikowane budownictwo na terenie Babiego Jaru, które rozpoczyna się wytyczaniem asfaltowej szosy przecinającej wąwóz. Początkowo słychać odgłosy przyrody (szum drzew, kukanie kukułki, brzęczenie owadów), dalej głos spacerującego z matką dziecka, a następnie pracujące maszyny budowlane i plusk wylewającego się do jaru poprodukcyjnego szlamu. Ten brak odautorskiego komentarza jest niezwykle znaczący, albowiem oddaje samą ideę filmu: traumę milczenia = zapomnienia, jakim totalitarna władza sowiecka chciała zatuszować tragedię Babiego Jaru, którego ofiary, nieopłakane i bez godnego pochówku, wykluczone z historii i pamięci społecznej z myślą o zatarciu ich istnienia (samoistnie wręcz nasuwa się analogia z metaforą zabetonowania pamięci), stały się widmami (po)totalitarnego

⁵⁷ Zob. https://www.youtube.com/watch?v=g42AVLG1s1E&ab_channel=BabynYarHolocaustMemorialCenter [17.06.2021].

⁵⁸ Zob. https://www.youtube.com/watch?v=CEGjdKyOFik&ab_channel=BabynYarHolocaustMemorialCenter; https://www.youtube.com/watch?v=GVtZgHel7vw&ab_channel=BabynYarHolocaustMemorialCenter [11.04.2021].

⁵⁹ Zob. https://www.youtube.com/watch?v=R99SY2zwab8&ab_channel=BabynYarHolocaustMemorialCenter [13.01.2021]. Warto zwrócić uwagę, że w tych zeznaniach jest wyraźnie wskazywana narodowość ofiar — przede wszystkim Żydów. Lada moment cenzura zakaze już precyzyjnego określenia narodowości ofiar, posługując się, jak wspomniałam, eufemizmem „radziecka ludność cywilna” — A.M.

⁶⁰ Zob. https://www.youtube.com/watch?v=IPQhdPWwWkE&ab_channel=BabynYarHolocaustMemorialCenter [12.07.2021].

społeczeństwa (po)sowieckiego, uwięzionego w kleszczach nieprzepracowanej traumy totalitaryzmu, niszczącej, niczym rak, tkankę społeczną i przysparzającego ciału społecznemu trudnych do zdiagnozowania cierpień, blokujących konstruktywny przyszłościowy rozwój⁶¹. Skutki traumatycznego (po)-totalitarnego milczenia, bez stawiania oczywistych tez, Łoznica sytuuje już w rzeczywistości pozakadrowej kolejnych dziesięcioleci reżimu sowieckiego oraz transformacyjnej niemocy uporania się państwa ukraińskiego i jego obywateli z totalitarnym dziedzictwem. To jest właśnie ten kontekst, który figuruje jako drugi człon tytułu dzieła Łoznicy, który prowokuje odbiorcę do zmierzenia się z własnym rozumieniem świata, z własnymi lękami, niepokojami, niejednoznacznościami odpowiedzi, po której stronie barykady: katów czy ofiar widzi w obliczu przemocy by się opowiedział. Istota filmu Łoznicy nie zasadza się na obcowaniu z beznamiętną relacją historyczną, ale na poetyce afektywnej, która, w odniesieniu do sensytywistycznej teorii doznania historycznego⁶², zmierza do kształtowania percepcji przeszłości poprzez totalne zanurzenie widza w minionych zdarzeniach, wprowadzeniu go w intymną relację z tym, co nieobecne, bezpośrednio doświadczane⁶³. Owa intymna relacyjność otwiera zaś widza na możliwość indywidualnego, autorefleksyjnego i niezapośredniczonego emocjonalnego skonfrontowania się z osobistym dramatem osób biorących udział w zdarzeniu, tak aby stało się ono jego udziałem (poprzez swojego rodzaju przefiltrowanie przez odczuwające ciało widza grozy oglądanego zdarzenia, empatyczne współodczucie z cierpiącym podmiotem, uznanie jego bólu i cierpienia, acz bez roszczeń zawłaszczeniowych przeżyć innego; chodzi o współodczuwanie na drodze asymilacji doświadczenia innego, pociągające za sobą „zetknięcie z czymś nieredukowalnym i odmiennym, a często także niedostępnym”⁶⁴ przy jednoczesnym zachowaniu poczucia odrębności własnych doznań od

⁶¹ Por. N. Abraham, M. Török, *Cryptonymie. Le verbierde l'homme aux Louis*, Flammarion, Paris 1976.

⁶² Por. A. Szpociński, *Autentyczność przeszłości jako problem kultury współczesnej*, w: tegoż (red.), *Wobec przeszłości. Pamięć przeszłości jako element kultury współczesnej*, Instytut Adama Mickiewicza, Warszawa 2005, s. 298–301. Zob. też: D. Howes (red.), *Empire of the Senses. The Sensual Culture Reader*, Berg, Oxford–New York 2005.

⁶³ Por. F. Ankersmit, *Narracja, reprezentacja, doświadczenie. Studia z teorii historiografii*, Universitas, Kraków 2004, s. 213.

⁶⁴ J. Bennett, *Tenebrae after September 11: Art., Empathy, and the Global Politics of Belonging*, w: J. Bennett, R. Kennedy (red.), *World Memory: Personal trajectories in global time*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2003, s. 174–199. Dominic LaCapra mówi w takim kontekście o empatycznym poruszeniu. Zob. D. LaCapra, *Writing History, Writing Trauma*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 2001, s. 41.

doświadczenia innego), a poprzez ów udział prowadziło do heteropatycznego odczytania historii⁶⁵, prowokującego do głębszego zastanowienia się nad przestaniem płynącym z Holocaustu, które w zależności od stopnia wrażliwości widza może w konsekwencji zaowocować mentalną, tożsamościową transgresją⁶⁶. Dlatego proponuję, by *Babi Jar. Kontekst* potraktować jako próbę autoterapii pototalitarnej, otwierającej kanał(y) emisji głosu dla traum, zadanych społeczeństwu ukraińskiemu jako części niegdyśszego Związku Radzieckiego przez sowietyzm. I to właśnie na ten aspekt wspólnotowego doświadczenia totalitaryzmu Łoznica kładzie (zarówno *explicite*, jak i *implicite*)⁶⁷ główny akcent, co w świetle przypadającej na bieżący rok 30. rocznicy rozpadu ZSRR i w obliczu trwającej na wschodzie Ukrainy wojny, a także eskalacji na Białorusi represji rodem z dawno minionej epoki (jak się zdawało — sic!), zyskuje dodatkową rangę: przestrogi, że nierozliczona przeszłość może — niczym odrastająca głowa hydry — powrócić i uderzyć w społeczeństwo ze wzmożoną siłą, aby chcieć uczynić je znów ciałem ujarzmionym (w foucaultowskim tego słowa znaczeniu).

Dlatego też w świetle powyższego za niezwykle istotną należy uznać część edukacyjną Centrum⁶⁸, ujętą w program *Czerwony punkt pamięci*, którego celem jest krytyczna/performatywna pedagogika⁶⁹ młodzieży szkolnej w zakresie szeroko zakrojonej wiedzy o Holocaustie, pomoc w próbie zrozumienia jego

⁶⁵ Por. Kaja Silverman, posiłkując się myślą Maxa Schelera, określa tego typu strategię „identyfikacją heteropatyczną”. Zob. K. Silverman, *The Threshold of the Visible World*, Routledge, New York 1996.

⁶⁶ Jak przekonuje Gilles Deleuze, afekt i zrodzone z nich emocje są zdecydowanie silniejszym katalizatorem krytycznego myślenia niż wiedza jako taka, albowiem sposób, w jaki dotykają podmiot je doświadczający, mimowolnie skłania do zaangażowania. Zdaniem filozofa, „o wiele ważniejsze od samej myśli jest to, co daje do myślenia [...] wrażenia, które zmuszają nas do patrzenia, spotkania, które zmuszają nas do interpretacji, wyrażenia, które zmuszają nas do myślenia”. G. Deleuze, *Proust i znaki*, przeł. M.P. Markowski, słowo/obraz terytoria, Gdańsk 1999, s. 82.

⁶⁷ Epizody filmowe z jeńcami wojennymi, składającymi się z różnych narodów ZSRR, a także wywiady, których reżyser udziela w mediach z okazji premiery filmu: https://www.youtube.com/watch?v=-17gi6XCuKLY&ab_channel=%D0%A1%D1%83%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B5%D0%9A%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0 [18.07.2021].

⁶⁸ Przykładowe webinaria: https://www.youtube.com/watch?v=bhLmJfBCwfw&ab_channel=Babyn-YarHolocaustMemorialCenter; https://www.youtube.com/watch?v=yCy2z3f1_LE&ab_channel=Babyn-YarHolocaustMemorialCenter [30.06.2021].

⁶⁹ D. Chakrabarty, *Museums in Late Democracies*, „Humanities Research” 2002, nr 1, vol. IX, s. 5–7, http://press-files.anu.edu.au/downloads/press/p12791/pdf/2_Chakrabarty.pdf [17.06.2021]; A. Witcomb, *Understanding the role of affect in producing a critical pedagogy for history museums*, „Museum Management and Curatorship” 2013, https://www.academia.edu/25454430/Understanding_the_role_of_affect_in_producing_a_critical_pedagogy_for_history_museums_You_can_access_a_copy_of_this_paper_here_https_www_tandfonline_com_eprint_W7XAGFnjDIWU2uZc2M3_full [17.06.2021]. Zob. też: T. Kranz, *Edukacja historyczna w miejscach pamięci. Studium ekspozycji Holocaustu*, Państwowe Muzeum na Majdanku, Lublin 2011, s. 12.

istoty, a także zapoznanie z nowoczesnym instrumentarium badawczym, które może być zastosowane do studiów nie tylko nad Holokaustem, ale też nad innymi zbrodniami przeciwko ludzkości. Działania edukacyjne będą utrzymane w duchu „mikrohistorii” i przeprowadzane w oparciu o rekonstruowaną przez młodzież *Kolektywną mapę memorialną*, na której indywidualne historie ludzkie („historia oddolna”) będą się nakładać na „wielką historię”. Każda naniesiona na mapę czerwona kropka — to zapisane świadectwo o Holokauście, zebrane w oparciu o domowe, rodzinne archiwa lub też lokalne zbiory instytucjonalne. Działania projektowe zostały tak pomyślane, aby młodzież mogła sama bezpośrednio zapoznawać się z materiałami źródłowymi, opracowaniami naukowymi, które pozwolą jej skonfrontować się z Zagładą nie tylko na poziomie intelektualnym, ale też emocjonalnym, to znaczy z wiedzą na jego temat, wyniesioną ze szkolnej edukacji i oferowaną im przez popkulturę. A zatem priorytetem jest doświadczenie indywidualne o sile performatywu, którego intensywność będzie uzależniona od stopnia wrażliwości każdego z osobna odwiedzającego Babi Jar.

Audioinstalacja „Lustrzane pole” z przestrzelonymi metalowymi kolumnami,
foto. Agnieszka Matusiak (2021)

Działania wokół Centrum Memorialnego Holokaustu „Babi Jar” zintensyfikowały prace nad kontrpropozycją kommemoratywną Babiego Jaru, zbudowaną na bazie naukowców Instytutu Historii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie, którego autorski

kolektyw tworzą: członek-korespondent NANU, zastępca dyrektora Instytutu Historii NANU Hennadij Boriak — kierownik projektu, dyrektor kijowskiego Ukraińskiego Centrum Studiów nad Holokaustem Anatolij Podolski, kierownik Zakładu II wojny Światowej NANU Ołeksandr Łysenko, pracownik Historii Miasta Kijowa, sekretarz Obywatelskiego Komitetu dla Uszanowania Pamięci Ofiar Babiego Jaru Witalij Nachmanowicz. W lutym 2019 roku zaprezentowali oni odrębną inicjatywę w sprawie powołania narodowego Memorialnego Muzeum Pamięci Ofiar Babiego Jaru, który miałby się mieścić w budynku przedwojennego biura Łukianowskiego Cmentarza Żydowskiego, odpowiadającego terytorialnie dzisiejszej ulicy Jurija Illienki (wcześniej Melnykowa), budynek nr 44. Oprócz tego naukowcy ci zaproponowali utworzenie na terytorium Babiego Jaru Dorohożyckiej Nekropolii i Muzeum Historii Holokaustu⁷⁰. Ekspozycja projektu miałaby obejmować historię przestrzeni niniejszego miejsca w dobie księżęcej (tj. Cerkwi Cyryla i Monasteru Cyryla), historię znajdujących się niegdyś na obszarze Babiego Jaru cmentarzy, kwestię żydowską w Imperium Rosyjskim, Ukraińską rewolucję i pogromy żydowskie, międzywojenny reżim sowiecki i stalinowskie represje, początek II wojny światowej i wojnę niemiecko-radziecką, hitlerowski terror na ziemiach okupowanych i osobno okupację Kijowa. Niestety, projekt ten wciąż istnieje jedynie jako potencjalność ze względów finansowych⁷¹.

Od samego początku obie inicjatywy ze sobą nie współpracowały. Jednak zdecydowanego zintensyfikowania spór między oboma środowiskami nabral w 2019 roku, kiedy to w ukraińskiej przestrzeni publicznej rozgorzała ostra debata wokół Centrum Holokaustu „Babi Jar”⁷², nazywanego potocznie „rosyjskim” i „prywatnym” acz nie do końca prawidłowo, bowiem w minionym roku w sierpniu projekt został objęty patronatem prezydenta

⁷⁰ Szerzej zob. „Концепції комплексної меморіалізації Бабиного Яру з розширенням меж Національного історико-меморіального заповідника Бабин Яр”, <https://old.uinp.gov.ua/news/prezentatsiya-kontseptsii-kompleksnoi-memorializatsii-babinogo-yaru> [23.06.2021].

⁷¹ Dopiero końcem lipca 2021 roku Światowy Kongres Ukraińców zadeklarował gotowość dofinansowania projektu w wysokości 20 milionów dolarów, co zapewne nada sprawie nową dynamikę. Zob. https://gazeta.ua/articles/history/_zyavivysya-investor-yakij-gotovij-dati-20-mln-na-memorial-u-babinomu-aru/1045080 [30.07.2021].

⁷² Obszerną bibliografię, dotyczącą wspomnianej dyskusji, zamieściłam w ukraińskojęzycznym przekładzie mojej monografii *Вийти з мовчання. Деколоніальні змагання української культури та літератури XXI століття з посттоталітарною травмою*, przekład z polsz. A. Бондара, ЛА Піраміда, Львів 2020, s. 131–132. Spośród innych reprezentatywnych tekstów warto wspomnieć jeszcze następujące publikacje: В. Портников, *Бабин Яр: проблема пам'яті*, <https://www.svoboda.org/a/28000307.html> [7.07.2021]; С. Дорош, *Бабин Яр і російський слід. Що стоїть за конфліктом навколо меморіалу*, <https://www.bbc.com/ukrainian/features-56156925> [7.07.2021].

Symboliczna synagoga (otwarta 14 maja 2021 r.)
foto. Agnieszka Matusiak (2021)

Ukrainy Wołodymyra Zelenskiego, który wprowadził do Centrum swoje stałe przedstawicielstwo⁷³, zaś projektowy team tworzą Ukraińcy, ukraińska jest także Rada Społeczna, niemało Ukraińców zasiada w Radzie Nadzorczej, a eksperci związani z projektem choć zagraniczni, to nierosyjscy. W zasadzie dyskusja ta, ze zmienną dynamiką, trwa do dziś i raczej trudno spodziewać się jej rychłego konstruktywnego finału, tym bardziej więc też trwałych detotalitarnych społeczno-kulturowych skutków. Zarzewiem konfliktu było powołanie w grudniu 2019 roku na dyrektora artystycznego Centrum Ilji Chrzanowskiego, rosyjskiego reżysera, autora budzącego kontrowersje projektu filmowego *Dau*. Po objęciu stanowiska Chrzanowski przedstawił nową koncepcję artystyczną memoriału, która spotkała się z ostrym sprzeciwem ówczesnego głównego historyka Centrum wspomnianego profesora Karla Berghoffa, który w rezultacie zrezygnował z udziału w projekcie. Z krytyką koncepcji Chrzanowskiego wystąpiła także odwołana poprzednia dyrektor wykonawcza Centrum Jana Barinowa (obecnie funkcję tę pełni Maks Jakower). *De facto* główną osią konfliktu stał się nie tyle spór personalny, co wymiar ideologiczny projektu, któremu zarzuca się, że jest finansowany przez oligarchów, których biznesy były blisko powiązane z Kremlm. Stąd obawa części ukraińskiego środowiska intelektualnego, które znalazło również częściowe poparcie w kołach zagranicznych badaczy, zajmujących się histo-

⁷³ Zob. <http://web.archive.org/web/20200808094407/https://www.president.gov.ua/news/prezident-obgovoriv-budivnictvo-memorialu-babin-yar-u-kiyevi-62477> [7.08.2020].

rią olokaustu, że projekt może zostać wykorzystany w charakterze tuby propagandowej dla polityki memorialnej Moskwy, w świetle której „Ukraińcy zostaną wykreowani na antysemitów i ksenofobów”⁷⁴. Dlatego też owe gremia, przy udziale autorów „konkurującego” alternatywnego projektu — określanego przez nich samym „państwowym” czy też „ukraińskim” — w maju 2020 roku wystosowały petycję do prezydenta Ukrainy z zawołaniem o niepopieranie i zahamowanie działań kommemoratywnych Memorialnego Centrum Holokaustu „Babi Jar”, a przede wszystkim zapewnienie gwarancji „narodowego bezpieczeństwa Ukrainy w zakresie pamięci historycznej” poprzez przejęcie przez państwo inicjatywy zarówno w zakresie merytorycznym, jak i — to przede wszystkim — finansowym, tzn. z odwróceniem dotychczasowych proporcji, gdzie przeważająca część środków pochodzi od nieinstytucjonalnych fundatorów⁷⁵.

Oba projekty cechuje nie tylko różnica ideologiczna, ale też ideowo-koncepcyjna. „Narodowy” projekt preferuje wizję tradycyjnego modernistycznego, tj. nowoczesnego muzeum narracyjnego (rozwijającego się ekspansywnie w Europie od drugiej połowy XIX wieku), w którym przeszłość jest podawana jako spójna niekwestionowalna linearna dydaktyczna narracja, wypracowana na bazie dostępnych źródeł, w swej istocie skończona i jednoznaczna. Odwiedzający, poprzez swoje osobiste narracje, mogą się z nią albo zgodzić, albo odrzucić. Można to określić jako lekcję/wykład bez nauczyciela, za którego zrationalizowanym intelektualnym dyskursem, wpisanym w muzealną przestrzeń, podążają zwiedzający⁷⁶. Kategoria dyskursu w koncepcji muzeum narracyjnego jest kluczowa, bowiem jego uniwersalizująca wymowność jest ukierunkowana w stronę sprawowania władzy, nadawania znaczeń, ustanawiania wartości, a w konsekwencji dyscyplinowania społeczeństwa w kwestii poprawności jego stosunku wobec przeszłości. W gruncie rzeczy jego charakter jest polityczny w klasycznym weberowskim rozumieniu tego terminu⁷⁷.

⁷⁴ Por. <https://kievvlst.com.ua/text/gromadskist-vimagae-viklyuchiti-rosiyu-z-protsestu-stvorenniya-memorialu-babin-yar?noredirect=true> [24.06.2021].

⁷⁵ Zob. *Звернення української культурної та наукової спільноти щодо меморіалізації Бабиного Яру*, „Критика”, травень 2020 [04.06.2020].

⁷⁶ Por. T. Bennett, *The birth of the museum. History, theory, politics*, Routledge, London-New York 1995; S. Watson, *Emotions in the History Museum*, w: K. Message, A. Witcomb (red.), *The International Handbooks of the Museum*, vol. 1: *Museum Theory*, Oxford 2015, s. 283–301.

⁷⁷ Zob. E. Hooper-Greenhill, *Museum and the interpretation of Visual culture*, Routledge, London-New York 2000, s. 126–130 i in. Zob. też: K. Hetherington, *Foucault and the Museum*, w: *The International Handbooks of the Museum*..., s. 21–40; T. Bennett, *Thinking (with) Museums: From Exhibitionary Complex to Governmental Assemblage*, tamże, s. 3–20.

Natomiast propozycja Memorialnego Centrum Holokaustu „Babi Jar” odwołuje się do (po)ponowoczesnych koncepcji tzw. „nowej muzeologii” (rozwijającej się aktywnie na Zachodzie już od lat 80. XX wieku)⁷⁸, która ukierunkowana jest już nie tyle na współczesnych, co na przyszłe pokolenia, którym z prozaicznych acz nieuniknionych względów czasowych przyjdzie mierzyć się z Holokaustem bez możliwości obcowania z jego bezpośrednimi świadkami⁷⁹. Mówił o tym wielokrotnie w licznych wywiadach Ilja Chrzanowski, zauważając, że

trzeba pamiętać, czym we współczesnym świecie jest online muzeum, czym w ogóle jest dziś muzeum pamięci dla ludzi, którzy nie mogą mieć otrzymanej informacji na temat doświadczenia Holokaustu od ludzi, którzy go bezpośrednio przeżyli — przecież za 10 lat odejdzie już pokolenie, które jeszcze pamięta Holokaust.

A nieco dalej:

naszym zadaniem jest ustanowić pamięć, uczynić ją żywą nie martwą, znaleźć dla tego właściwy język, który zarezonowałby wśród odwiedzających muzeum, który by ich poruszył, dotknął i uświadomił, że to dotyczy także i ich; żeby człowiek, wkraczający w przestrzeń muzeum, mógł odtworzyć sobie mapę i obrazy tego zniszczonego świata, żeby mógł to wszystko poczuć⁸⁰.

Przyjęta przez Centrum „Babi Jar” optyka muzealnicza jest więc odpowiedzią na ducha czasu, który domaga się innego rodzaju obcowania z przeszłością, rozsadzającą ramy biernej obserwacji⁸¹, aktywizując jako najbardziej adekwatne marginalizowane wcześniej zmysły, emocje, intuicję, wyobraźnię, ciało⁸². Stąd substancjonalnym fundamentem ideowym Memorialnego Centrum Holokaustu „Babi Jar” jest intensywność⁸³ i wynikające z niej afektywne doświadczenie przeszłości, konstruujące

⁷⁸ Por. A. Ziębińska-Witek, *Historia w muzeach...*, s. 25–32.

⁷⁹ Por. F. Ankersmit, *Pamiętając Holokaust. Żaloba i melancholia*, w: E. Domańska (red.), *Pamięć, etyka i historia. Angloamerykańska teoria historiografii lat dziewięćdziesiątych*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2002, s. 175.

⁸⁰ Zob. В. Портников, *Бабий яр: проблема памяти*, <https://www.svoboda.org/a/28000307.html>; С. Дорош, *Бабин Яр і російський слід. Що стоїть за конфліктом навколо меморіалу*, <https://www.bbc.com/ukrainian/features-56156925> [7.07.2021].

⁸¹ Por. H.U. Gumbrecht, *Użyteczność historii (uobecnienie i odkupienie)*, w: E. Domańska (red.), *Pamięć, etyka i historia...*, s. 118.

⁸² Zob. K. Bojarska, *Obóz-Muzeum. Afektywna przestrzeń przekazu doświadczenia traumatycznego*, w: M. Fabiszak, M. Owsiniński (red.), *Obóz-Muzeum. Trauma we współczesnym wystawiennictwie*, Universitas, Kraków 2013, s. 141. Zob. także: M. Geerte, Savenije & Pieter de Bruijn, *Historical empathy in a museum: uniting contextualisation and emotional engagement*, „International Journal of Heritage Studies” 2017, vol. 23:9, s. 832–845.

⁸³ Posługuję się rozumieniem tego terminu zaproponowanym przez Briana Massumiego (na bazie filozofii Gillesa Deleuze’a i Felixa Guattariego). Zob. B. Massumi, *Autonomia afektu*, przeł. A. Lipszyc, „Teksty Drugie” 2013, nr 6, s. 112–135.

istotę muzeum performatywnego, w którym performatywność uprawomocnia autentyzm⁸⁴. Założeniem tego rodzaju muzeum jest zachęta zwiedzających do tworzenia własnych tras zwiedzania, według odpowiadających im preferencji. Przestrzeń muzealna nie jest w tym przypadku dziełem jednoznacznym i skończonym; ma ona charakter otwarty, stanowiąc pole relacyjnej aktywności zwiedzających i dopiero w wyniku ich partycypacyjnych zachowań, warunkowanych emocjonalnym zaangażowaniem, uzyskuje swój indywidualny, subiektywnie ostateczny wymiar. Innymi słowy, wizyta w muzeum performatywnym jest zacznem, który pod wpływem doświadczania dynamicznej interakcji między zwiedzającym a przestrzenią muzealną (i znajdującymi się w niej obiektami), uruchamia nowe wrażenia, nowe idee, demaskujące podejście zwiedzającego do przeszłości oraz świata, w którym przyszło mu żyć. Założeniem muzeum performatywnego jest bowiem takie wykreowanie przestrzeni, by ta wytwarzała nowe relacje z przeszłością, które z kolei zrodzą w zwiedzającym podmiocie nową krytyczną autorefleksję nad nią. W takim aspekcie jest to również działanie polityczne, acz w znaczeniu (inspirowanym liberalną demokracją) budowania świadomości różnorodnych sposobów odnajdywania się wobec przemocy i śmierci, jak i rzeczywistości naznaczonej traumą oraz wypracowania w sobie (na poziomie jednostkowym i kolektywnym) konkretnej relacji wobec odczuwanych ich konsekwencji — cierpienia i bólu, aby móc sobie z nimi radzić⁸⁵. Aczkolwiek warto pamiętać, że natura muzeum performatywnego nie sprowadza się do organizowania doświadczeń dla zwiedzających, lecz do doświadczania miejsca pamięci przez zwiedzającego⁸⁶ i finalnego rezonansu, który wywoła w zwiedzającym wizyta w tym miejscu. Dlatego też tak ważna jest intensywność doznań — i co kluczowe: zachodzącej między nimi gry — których może doświadczyć zwiedzający podczas wizyty w muzeum. Jak zauważa Teresa Pękała:

[i]ntensywność uczuć, nastroju i emocji powoduje, że doświadczenia przeszłości związane z konkretną przestrzenią albo z przedmiotem miewają charakter transgresyjny, wprawiają w stan przeniesienia w inne miejsce, czy

⁸⁴ Zob. np. B. Kirshenblatt-Gimblett, *The Museum as Catalyst, Keynote address, Museums 2000*, s. 4; <http://www.nyu.edu/classes/bkg/web/vadstena.pdf>; por. także: A. Banaś, W. Chodacz, A. Janus (red.), *Laboratorium muzeum. Tożsamość*, Warszawa 2018, http://laboratoriummuzeum.pl/wp-content/uploads/2018/03/muzeum_publicacja_all-1.pdf [17.06.2021].

⁸⁵ Nawiązuję tu do koncepcji J. Ranciére'a zaprezentowanych w książce *Dzielenie postrzegalnego. Estetyka i polityka*, przeł. M. Kropiwnicki, J. Sowa, Wyd. Korporacja Ha!art, Kraków 2007.

⁸⁶ Zob. F. Ankersmit, *Pamiętając Holocaust...*

wręcz przekroczenia czasu. [...] Doświadczenie przeszłości, jako czegoś, co minione, a uczuciowo obecne, może w pewnych sytuacjach mieć charakter podobny do przeżyć mistycznych czy głębokich przeżyć religijnych⁸⁷.

Wydaje się jednak, że w przypadku toczącego się sporu wokół obu projektowych koncepcji sedno sprawy dotyczy nie tyle co i jak kommemoratywnie eksponować w oparciu o odpowiednio uprawomocnioną wiedzę, ale kto jest/powinien być właścicielem/dysponentem przeszłości zawierającej się w wydarzeniach związanych z Babim Jarem, czyje wspomnienia zostaną/powinny być uwypuklone, a czyje pominięte lub umniejszone, kto zostanie w nich wyeksponowany, a kto z nich przesunięty na dalszy plan tudzież wykluczony. Odpowiedź na te pytania pozostaje wciąż otwarta. Przede wszystkim dlatego, że jest to miejsce, w którym istnieją obok siebie różne i w dodatku konkurujące ze sobą kolektywne pamięci, a w związku z tym istnieją różni nadawcy komunikatu, kierowanego do różnych odbiorców, dysponujących odmiennymi oczekiwaniami. Myślę, że gwoli dotrzymania sprawiedliwości i uczciwości wobec historii i jej ofiar, warto równoprawnie dopuścić do głosu wszystkie podmioty pretendujące do upamiętnienia Babiego Jaru. Tym bardziej, że społeczeństwo ukraińskie nie jest i nigdy nie było na dobrą sprawę tożsamościowym monolitem — raczej palimpsestową hybrydą, której zaakceptowanie i poszanowanie po 2013/2014 roku nabrało nowej zasadności. Dlatego podzielam myśl Roberta Traby, który twierdzi:

uważając historię za klasyczną „nauczycielkę życia”, traktujemy krajobraz kulturowy jako palimpsest, w którym zapisane są różne, nakładające się na siebie warstwy przeszłości. Nie wybieramy z nich tego, co nam aktualnie odpowiada, lecz przyjmujemy, że stanowią ciągłość i tylko w całości opowiadają nam prawdziwą historię miejsca. Tabuizując jedną z warstw, okrywając ją wstydliwą zmnową milczenia, zamykamy drogę do zrozumienia przeszłości⁸⁸.

A bez tego konstruktywne budowanie przyszłości nie jest możliwe.

⁸⁷ T. Pękala, *Estetyczne doświadczenie przeszłości*, w: A. Zeidler-Janiszewska, R. Nycz (red.), *Nowoczesność jako doświadczenie: dyscypliny — paradygmaty — dyskursy*, Universitas, Warszawa 2008, s. 160, *passim*.

⁸⁸ R. Traba, *Pamięć zapisana w kamieniu, czyli krajobraz kulturowy jako palimpsest*, w: tegoż, *Przeszłość w teraźniejszości. Polskie spory o historię na początku XXI wieku*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2009, s. 103.

References

- Abraham, Nicolas; Török, Maria. *Cryptonymie. Le verbiere de l'homme aux Louis*. Paris: Flammarion, 1976.
- Andreyeva, Yekaterina. *General Vlasov i Russkoye Osvoboditel'noye Dvizheniye*. London: Overseas Publications Interchange Ltd., 1990 [Андреева, Екатерина. *Генерал Власов и Русское Освободительное Движение*. London: Overseas Publications Interchange Ltd., 1990].
- Ankersmit, Frank. „Pamiętając Holokaust. Żałoba i melancholia.” In: E. Domańska (ed.). *Pamięć, etyka i historia. Angloamerykańska teoria historiografii lat dziewięćdziesiątych*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2006.
- Ankersmit, Frank. *Narracja, reprezentacja, doświadczenie. Studia z teorii historiografii*. Kraków: Universitas, 2004.
- Assmann, Aleida. „Przestrzenie pamięci. Formy i przemiany pamięci kulturowej.” Transl. P. Przybyła. In: M. Sayrusz-Wolska (ed.). *Pamięć zbiorowa i kulturowa: Współczesna perspektywa niemiecka*. Kraków: Universitas, 2009.
- Banaś, Anna; Chodacz, Weronika; Janus Aleksandra (eds.). *Laboratorium muzeum. Tożsamość*. Warszawa 2018 <http://laboratoriummuzeum.pl/wp-content/uploads/2018/03/muzeum_publicacja_all-1.pdf>.
- Bauman, Zygmunt. *Nowoczesność i Zagłada*. Trans. T. Kunz. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2009.
- Bennett, Jill. “Tenebrae after September 11: Art., Empathy, and the Global Politics of Belonging.” In: J. Bennett, R. Kennedy (eds.). *World Memory: Personal trajectories in global time*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2003.
- Bennett, Tony. “Thinking (with) Museums: From Exhibitionary Complex to Governmental Assemblage.” In: K. Message; A. Witcomb (eds.). *The International Handbooks of the Museum*, vol. 1: *Museum Theory*. Oxford 2015.
- Bennett, Tony. *The birth of the museum. History, theory, politics*. London-New: Routledge, York, 1995.
- Berlant, Arnold. *Art and Engagment*, Philadelphia: Temple University Press, 1991.
- Bilczewski, Marek. „(Nie)pamięć zbiorowa Polaków jako skuteczna regulacja emocji.” *Teksty Drugie*, no. 6, 2016.
- Bobrov, Vitaliy (ed.). *Babin Yar: pam'yat' na tli istorii: Putivnik dlya vchitylya: zbirnik navchal'no-metodich*. Kiiv, 2017 [Бобров, Виталий (ред.). *Бабин Яр: пам'ять на тлі історії: Путівник для вчителя: збірник навчально-методичних розробок шкільних занять на основі віртуальної виставки та документального фільму*. Київ, 2017].
- Bojarska, Katarzyna. „Obóz-Muzeum. Afektywna przestrzeń przekazu doświadczenia traumatycznego.” In: M. Fabiszak, M. Owsiański (eds.). *Obóz-Muzeum. Trauma we współczesnym wystawiennictwie*. Kraków: Universitas, 2013.
- Bruijn, Geerte, M.; Savenije, Pieter de. “Historical empathy in a museum: uniting contextualisation and emotional engagement.” *International Journal of Heritage Studies*, vol. 23, no. 9, 2017.

- Carynnyk, Marko. "Foes of our rebirth: Ukrainian nationalist discussions about Jews, 1929–1947." *Nationalities Papers*, vol. 39, no. 3, 2001.
- Casey, Edward. *Getting Back into Place: Toward a Renewed Understanding of the Place World*. Bloomington: Indiana University Press, 1993.
- Chakrabarty, Dipesh. "Museums in Late Democracies." *Humanities Research*, no. 1, vol. IX, 2002 <http://press-files.anu.edu.au/downloads/press/p12791/pdf/2_Chakrabarty.pdf>.
- Deleuze, Gilles. *Proust i znaki*. Transl. M.P. Markowski. Gdańsk: słowo/obraz terytoria, 1999.
- Derevins'kiy, Vasil'. *Stavlennya OUN(b) i UPA dosusidnikh narodiv ta natsional'nikh menshin*. Kiiiv: Nats. akad. nauk Ukraïni, In-t istorii Ukraïni, 2006 [Деревінський, Василь. *Ставлення ОУН(б) і УПА досусідніх народів та національних меншин*. Київ: Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, 2006].
- Dorosh, Svitlana. *Babin Yar i rosiiys'kiy slid. Shcho stoit' za konfliktom navkolo memorialu* <<https://www.bbc.com/ukrainian/features-56156925>> [Дорош, Світлана. *Бабин Яр і російський слід. Що стоїть за конфліктом навколо меморіалу* <<https://www.bbc.com/ukrainian/features-56156925>>].
- Dziuba, Iwan. „W dwudziestą piątą rocznicę masowych rozstrzeliwań w Babim Jarze (przemówienie wygłoszone w Babim Jarze 29 marca 1966 roku).” *Zustriczi*, no. 5, 1999.
- Frydryczak, Beata. *Krajobraz. Od estetyki the picturesque do doświadczenia topograficznego*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2013.
- Grachova, Sofiya. "Voni zhili serednas?" *Kritika*, vol. 4, 2005 [Грачова, Софія. „Вони жили середнас?” *Критика*, ч. 4, 2005].
- Grinevich, Vladislav; Marochiy, Pavlo-Robert (eds.). *Babin Yar: Istoriya i pam'yat'*. Kiiiv: Dukh i Litera, 2016 [Гриневич, Владислав; Марочій, Павло-Роберт (ред.). *Бабин Яр: Історія і пам'ять*. Київ: Дух і Літера, 2016].
- Gritsak, Yaroslav. "Golodomor i Golokost: vikliki kolektivniy pamyati." In: Y. Gritsak. *Strasti za natsionalizmom. Stara istoriyana noviy lad*. Kiiiv: Kritika, 2011 [Грицак, Ярослав. „Голодомор і Голокост: виклики колективній пам'яті.” В: Я. Грицак. *Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад*. Київ: Критика, 2011].
- Gritsak, Yaroslav. "Ukraiintsi v antiievreys'kikh aktsiyakh pidchas Drugoi svitovoi viyni." *Nezalezhniy kul'turologichniy chasopis „I”*, vol. 8, 1996 [Грицак, Ярослав. „Українці в антиєврейських акціях підчас Другої світової війни.” *Незалежний культурологічний часопис «І»*, ч. 8, 1996].
- Gumbrecht, Hans, Ulrich. „Użyteczność historii (uobecnienie i odkupienie).” E. Domańska (transl.). In: E. Domańska (ed.). *Pamięć, etyka, historia: Angloamerykańska teoria historiografii lat dziewięćdziesiątych*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2006.
- Hetherington, Kevin. "Foucault and the Museum." In: K. Message; A. Witcomb (eds.). *The International Handbooks of the Museum*, vol. 1: *Museum Theory*. Oxford 2015.
- Himka, John-Paul. "Debates in Ukraine over nationalist involvement in the Holocaust, 2004–2008." *Nationalities Papers*, vol. 39, no. 3, 2001.

- Himka, John-Paul. "The Reception of the Holocaust in Postcommunist Ukraine." In: J.-P. Himka; J. Michlic (eds.). *Bringing the Dark Past the Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2013.
- Himka, John-Paul. „Metropolitan Andrey Sheptytsky and the Holocaust.” *Polin. Studies in Polish Jewry*, no. 26, 2014.
- Himka, John-Paul. *Ukrainians, Jews and the Holocaust: Divergent Memories*. Saskatoon: Heritage Press, 2009.
- Hooper-Greenhill, Eileen. *Museum and the interpretation of Visual culture*. London-New York: Routledge, 2000.
- Howes, David (ed.). *Empire of the Senses. The Sensual Culture Reader*. Oxford–New York: Berg, 2005.
- Il'ge, Vil'frid. „Zmagannya zhertv.” *Krytyka*, no 5, 2006 <<https://krytyka.com/ua/articles/zmagannya-zhertv>> [Ільге, Вільфрід. „Змагання жертв.” *Критика*, no 5, 2006 <<https://krytyka.com/ua/articles/zmagannya-zhertv>>].
- Kas'yanov, Georgiy. „Istorichnapolitika i pam'yat' pro Golokost. Nova Evropa ta Ukraïna.” In: A. Podol's'kiy; C. Osipchuk (eds.). *Ukrains'ke suspil'stvo i pam'yat'pro Golokost: naukovy ta osvitni aspekty (Vibrani dopovidi IX i Kh kruglykh stoliv do Mizhnarodnogo dnya pam'yati zhertv Golokostu)*. Kiïv: Ukraïns'kiy tsentr vivchennya istorii Golokostu, 2018 [Касьянов, Георгій. „Історична політика і пам'ять про Голокост. Нова Європа та Україна”. В: А. Подольський; С. Осіпчук (ред.). *Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти (Вибрані доповіді IX і X круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту)*. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2018].
- Khimka, Ivan-Pavlo. „Miti natsional'noi konsolidatsii, Golodomor i Golokost: vidpovid' Romanovi Serbinu.” *Krytyka*, vol. 8, 2012 [Химка, Іван-Павло. „Міти національної консолідації, Голодомор і Голокост: відповідь Романові Сербину.” *Критика*, ч. 8, 2012].
- Kirshenblatt-Gimblett, Barbara. *The Museum as Catalyst, Keynote address. Museums 2000* <<http://www.nyu.edu/classes/bkg/web/vadstena.pdf>>.
- Kovba, Zhanna. *Lyudyaniist'u bezodni pekla: povedinka mistseвого naseleння Galichini u roki "ostatocznego rozv'yazannya evreys'kogo pitannya"*. Kiïv: Dukh i Litera, 2009 [Ковба, Жанна. *Людяність у безодні пекла: поведінка місцевого населення Галичини у роки «остаточного розв'язання єврейського питання»*. Київ: Дух і Літера, 2009].
- Kranz, Tomasz. *Edukacja historyczna w miejscach pamięci. Studium ekspozycji Holokaustu*. Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku, 2011.
- Kul'chits'kiy, Stanislav. "Golodomor v Ukraïni i ukrains'kiy Golokost." *Golokostisuchasnist'.* *Studii v Ukraïni i sviti: Naukoviy Chasopis ukrains'kogo tsentru vivchennya istorii Golokostu*, no 1 (3), 2008 <<https://en.calameo.com/books/0052737126c7fa071de65>> [Кульчицький, Станіслав. "Голодомор в Україні й український Голокост." *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі: Науковий часопис Українського центру ви-*

- вчення історії Голокосту, no 1 (3), 2008 <<https://en.calameo.com/books/0052737126c7fa071de65>>.
- LaCapra, Dominic. *Writing History, Whiting Trauma*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001.
- Lustiger, Arno. *Czerwona księga. Stalin i Żydzi*. Transl. E. Kaźmierczak, W. Leder. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B, 2004;
- Lustiger, Arno. *Das Schwarzbuch. Der Genozid an den sowjetischen*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1994.
- Magochiy, Pavlo Robert; Petrovs'kiy-Shtern, Yokhanan. *Євреї та українці: тисячоліття співіснування*. Uzhgorod: Vidavnistvo Valeriya Padyaka, 2016 [Магочий, Павло Роберт; Петровський-Штерн, Йоханан. *Євреї та українці: тисячоліття співіснування*. Ужгород: Видавництво Валерія Падяка, 2016].
- Magocsi, Paul, Robert; Krawchuk, Alla. (eds.). *Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1989.
- Marinovich, Mirosław. *Vsesvit za kolyuchim drotom (Spogadi ta rozdu midisidenta)*. L'viv: Bidavnistvo Ukraïns'kogo katolits'kogo universitetu, 2016 [Маринович, Мирослав. *Всесвіт за колючим дротом (Спогади та роздуми дисидента)*. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2016].
- Marynowycz, Myrosław. „Próba określenia wzajemnych interesów.” *Zus-triczki*, no. 5, 1999.
- Massumi, Brian. „Autonomia afektu.” Transl. A. Lipszyc. *Teksty Drugie*, no. 6, 2013.
- Matusiak, Agnieszka. *Wyjść z milczenia: Dekolonialne zmagania kultury i literatury ukraińskiej XXI wieku z traumą posttotalitarną*. Wojnowice-Wrocław: Wydawnictwo KEW, 2020.
- Matusyak, Arneshka. *Viyti z movchannya. Dekoloniaľni zmagannya naukraïns'koi kul'turi ta literaturi XXI stolittya z posttotalitarnoyu travmoju*. Transl. A. Bondar. L'viv: LA Piramida, 2020 [Матусяк, Агнешка. *Вийти з мовчання. Деколоніальні змагання української культури та літератури XXI століття з посттоталітарною травмою*. Пер. А. Бондар. Львів: ЛА Піраміда, 2020].
- Mędykowski, Witold. *W cieniu gigantów. Pogromy Żydów w 1941 roku w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej: kontekst historyczny, społeczny i kulturowy*. Warszawa: Rozpisani.pl, 2012.
- Mitsik, Yuriy (ed.). *Ukraïns'kiy golokost 1932–1933: svïdchennyatikh tikh, khto vizhiv*. T. 1–4. Kiïv: Kievo-Mogilyans'ka akademiya, 2003–2007 [Мицик, Юрій (ред.). *Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*. Т. 1–4. Київ: Кієво-Могилянська академія, 2003–2007].
- Nakhmanovich, Vitaliy (ed.). *Babiy Yar: chelovek, vlast', istoriya: Dokumenty i materialy: v 5 kn*. Kiyev: Obshchestvennyy komitet po uvekovecheniyu pamyati zhertv Bab'yego Yara 2004 [Нахманович, Віталій (ред.). *Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы: в 5 кн*. Киев: Общественный комитет по увековечению памяти жертв Бабьего Яра и др., 2004].
- Nora, Pierre. „Między pamięcią a historią.” *Tytuł roboczy: archiwum*, no. 2, 2009.

- Osadczyk, Bohdan. „Curesy i cymesy.” *Zustriczi*, no. 5, 1999.
- Pękala, Teresa. „Estetyczne doświadczenie przeszłości.” In: A. Zeidler-Janiszewska, R. Nycz (eds.). *Nowoczesność jako doświadczenie: dyscypliny — paradygmaty — dyskursy*. Warszawa: Universitas, 2008.
- Podolski, Anatolij. „Społeczeństwo ukraińskie a pamięć o Holokauście — próba analizy wybranych aspektów.” In: *Praca z „trudną pamięcią” w społecznościach lokalnych. Polsko-ukraińska wymiana doświadczeń*. Lublin: Ośrodek „Brama Grodzka-Teatr NN” i Stowarzyszenie Panorama Kultur, 2010.
- Podol's'kiy, Anatoliy. „Pam'yat' pro zhertvi Golokostu — yak odin z chinnikivnevreys'ko identichnosti v Ukraïni.” In: *Evreys'ka natsional'na spil'nota v konteksti integratsii ukrains'kogospil'stva*, Kïiv: Institutpolitichnikh i yetnonatsional'nikh doslidzhen' im. I.F. Kurasa NAN Ukraïni, 2014 [Подольський, Анатолій. „Пам'ять про жертви Голокосту — як один з чинників єврейсько ідентичності в Україні.” В: *Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014].
- Podol's'kiy, Anatoliy. „Ukrains'ke suspil'stvo i pam'yat' pro Golokost. Sproba analizu deyakikh aspektiv.” *Golokost i suchasnist'.* *Studii v Ukraïni isviti*, no. 1 (5), 2009 [Подольський, Анатолій. „Українське суспільство і пам'ять про Голокост. Спроба аналізу деяких аспектів.” *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*, no. 1 (5), 2009].
- Podol's'kiy, Anatoliy. „Ukrains'ki akademichni studii z istorii Golokostu: novi teoretichni tendentsii i politichni pidteksti.” In: *Rozvitok i vzaemodiya evreys'kikh gromad naevropeys'komu prostori: monografiya*. Kïiv: NAN Ukraïni, 2017 [Подольський, Анатолій. „Українські академічні студії з історії Голокосту: нові теоретичні тенденції і політичні підтексти.” В: *Розвиток і взаємодія єврейських громад на європейському просторі: монографія*. Київ: НАН України, 2017].
- Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*. T. 1–4. Warszawa: Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN, 2018–2019.
- Portnikov, Vitaliy. *Babiy yar: problema pam'яти* <<https://www.svoboda.org/a/28000307.html>> [Портников, Віталій. *Бабий яр: проблема пам'яті* <<https://www.svoboda.org/a/28000307.html>>].
- Portnov, Andrii. “The Holocaust in the Public Discourse of Post-Soviet Ukraine.” In: J. Fedor; M. Kangaspuro; J. Lassila; T. Zhurzenko (eds.). *War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus*. London: Palgrave Macmillan, 2017.
- Portnow, Andrij. „Czy Ukraina jest gotowa wydorosnąć? Spostrzeżenia na temat Holokaustu w polityce i pamięci historycznej.” In: *Praca z „trudną pamięcią” w społecznościach lokalnych. Polsko-ukraińska wymiana doświadczeń*. Lublin: Ośrodek „Brama Grodzka-Teatr NN” i Stowarzyszenie Panorama Kultur, 2010.
- Potichny, Peter; Aster, Howard. *Ukrainian-Jewish Relation in Historical Perspective*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1990.
- Powojnie: historia społeczności żydowskiej w Polsce po 1945 roku — materiały edukacyjne. Bibliografia*. Warszawa: Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN.

- Ranciére, Jacques. *Dzielenie postrzegalnego: Estetyka i polityka*. Transl. M. Kropiwnicki, J Sowa. Kraków: Wyd. Korporacja Ha!art, 2007.
- Rapoport, Jakow. *Ostatnia zbrodnia Stalina. 1953: Spisek lekarzy kremloWSkich*. Transl. D. Wieczorek. Warszawa: Erica, 2011.
- Redlich, Shimon. „Moralność i rzeczywistość: metropolita Andriej Szeptycki i Żydzi w czasach Holokaustu i II wojny światowej.” Transl. D. Urbanek. *Zagłada Żydów. Studia i Materiały*, no. 4, 2008.
- Retseptsiya Golokostu v poskomunistichniy Ukraïni* <<http://uamoderna.com/md/223-223>> [Рецензія Голокосту в поскомуністичній Україні <<http://uamoderna.com/md/223-223>>].
- Rodaway, Paul. *Sensuous Geographies. Body, Sense and Place*. London-New York: Routledge, 1994.
- Sheldon, Richard. *The Transformations of Babi Yar*. Final Report To National Council For Soviet And East European Research, New York 1976 <<https://www.ucis.pitt.edu/nceeer/0000-801-15-Sheldon.pdf>>.
- Silverman, Kaja. *The Threshold of the Visible World*. New York: Routledge, 1996.
- Skira, Yuriy. *Poklikani: Monakhi Studiys'kogo Ustavu ta Golokost*. Kiïv: Dukh i Litera, 2019 [Скіра, Юрій. *Покликани: Монахи Студійського Уставу та Голокост*. Київ: Дух і Літера, 2019].
- Snyder, Timothy. *Skrwawione ziemie. Europa między Stalinem a Hitlerem*. Transl. B. Pietrzyk. Warszawa: Świat Książki, 2015.
- Szociński, Andrzej. „Miejsce pamięci (Linux de memoire).” *Teksty Drugie*, no. 4, 2008.
- Szpociński, Andrzej. „Autentyczność przeszłości jako problem kultury współczesnej.” In: A. Szpociński (ed.). *Wobec przeszłości. Pamięć przeszłości jako element kultury współczesnej*. Warszawa: Instytut Adama Mickiewicza, 2005.
- Traba, Robert. „Pamięć zapisana w kamieniu, czyli krajobraz kulturowy jako palimpsest.” In: R. Traba. *Przeszłość w teraźniejszości. Polskie spory o historię na początku XXI wieku*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2009.
- Tyagliy, Mikhaylo. *Golokostv Ukraïni* <<https://www.lvivcenter.org/download.php?downloadid=285>> [Тяглий, Михайло. *Голокост в Україні* <<https://www.lvivcenter.org/download.php?downloadid=285>>].
- Ugresič, Dobravka. „Nowi barbarzyńcy.” Transl. D.J. Ćirilic. *Gazeta Wyborcza*, no. 110, 12–13.05.2007.
- “Ukrainians and Jews. Interview with Leonid Finberg.” In: V. Yermolenko (ed.). *Ukraine in Histories and Stories Essays by Ukrainian Intellectuals*. Kyiv: Columbia University Press, 2019.
- Watson, Sheila. “Emotions in the History Museum.” In: K. Message; A. Witcomb (eds.). *The International Handbooks of the Museum*, vol. 1: *Museum Theory*. Oxford 2015.
- Wieczorek, Katarzyna. *Jom Kipur. Cykl życia. Święta i obrzędy Żydów polskich*. Wyd. ŻIH <<https://www.jhi.pl/blog/2019-10-08-jom-kipur-2019>>.
- Wodziński, Marcin. *Chasydyzm. Atlas historyczny*. Oprac. kart. W. Spallek. Kraków–Budapeszt–Syrakuzy: Austeria, 2019.
- “Zvernennyya ukraïns'koi kul'turnoi ta naukovoi spil'noti shchodo memorializatsii Babinogo Yaru.” *Kritika*, traven', 2020 (04.06.2020) [„Звернення української культурної та наукової спільноти щодо меморіалізації Бабиного Яру.”

нення української культурної та наукової спільноти щодо меморіалізації Бабиного Яру." *Критика*, травень, 2020 (04.06.2020)].

<<http://api.babiyar.org/uploads/files/news/BYHMC%20Narrative.pdf> >
<<http://pinchukartcentre.org/ua/news/30454>>
<<http://www.memory.gov.ua/news/ukraina-vshanue-75-ti-rokovini-tragedii-babinogo-yaru-na-derzhavnomu-rivni>>
<http://www.memory.gov.ua/sites/default/files/babij_jar_final_small.pdf>
<<http://www.ww2.memory.gov.ua/vystavka/>>
<<https://babynyar.org/ua/about#naukova-rada>>
<<https://cc-en.babynyar.org/>>
<<https://embassies.gov.il/kyiv/NewsAndEvents/Pages/PoroshenkoKnesseth2015.aspx>>
<https://www.youtube.com/watch?v=bhLmJfBCwfw&ab_channel=BabynYarHolocaustMemorialCenter; > <https://www.youtube.com/watch?v=yCy2z3f1_LE&ab_channel=BabynYarHolocaustMemorialCenter>
<<https://www.bbc.com/ukrainian/press-review-57828051>>
<https://www.youtube.com/watch?v=IPQhdPWwWkE&ab_channel=BabynYarHolocaustMemorialCenter>
<https://www.youtube.com/watch?v=R99SY2zwab8&ab_channel=BabynYarHolocaustMemorialCenter>